

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет права, публічного управління та національної безпеки
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Чебикіної Наталії Олександрівни

УДК 159.928.2

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
Психологічний портрет обдарованої особистості

Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня магістра психології.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Н.О. Чебикіна

Керівник роботи:

Гречуха Ірина Анатоліївна

доктор філософії (спеціальність

«Психологія»), доцент кафедри психології

Висновок кафедри _____
за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри
№ _____ від « ____ » _____ 20__ року

Завідувач кафедри

_____
(науковий ступінь, вчене звання)   (підпис)   (науковий ступінь, вчене звання)

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти

_____ захистив (ла)
(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____
за шкалою ECTS _____
за національною шкалою _____

Секретар ЕК

_____
(науковий ступінь, вчене звання)   (підпис)   (прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Чебикіна Н.О. Психологічний портрет обдарованої особистості. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 053 «Психологія», ОПП «Практична психологія». – Поліський національний університет, Житомир, 2022.

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню психологічному портрету обдарованої особистості. На основі аналізу наукових джерел поняття обдарована особистість розкрито як здатність до розвитку своїх загальних і спеціальних здібностей, що на думку психологів і є передумовою мати високі творчі досягнення.

З метою вивчення психологічних характеристик творчо-обдарованої особистості було здійснено підбір комплексу психодіагностичних методик. Дослідження рівня інтелектуального розвитку молодших школярів та особливостей їх творчої уяви дозволило виявити кореляти та зробити висновки про необхідність розвитку гнучкості мислення, нестандартності та оригінальності у розв'язуванні поставлених завдань, самостійності.

Емпірично встановлено, що розвиток обдарованої особистості залежить від багатьох соціальних та психологічних факторів. Соціальними факторами розвитку є група референтних осіб, які є важливими людьми у розвитку їх здібностей (сім'я, родичі, друзі, вчителі у школі), а також є взірцями для наслідування (група відомих особистостей, які мають досягнення у відповідній сфері розвитку). До психологічних факторів належить рівень інтелектуального розвитку, а також уяви. Нестандартний, оригінальний підхід до вирішення задач допомагають творчим дітям у розвитку їх спеціальних здібностей. Таким чином, було виявлено, що у дітей молодшого шкільного віку творча уява та розвиток інтелекту взаємопов'язані між собою, а тому є компонентами загальної структури розвитку їх творчих здібностей та обдарованості.

Ключові слова: обдарованість, творча обдарованість, обдарована особистість школяра, молодший шкільний вік, здібності, задатки.

ANNOTATION

N.O. Chebykina Psychological portrait of a gifted personality. - Qualification work on the manuscript rights.

Qualification work for obtaining a master's degree in specialty 053 «Psychology», EP «Practical Psychology». – Polissia National University, Zhytomyr, 2022.

The qualification work is devoted to the study of the psychological portrait of a gifted personality. Based on the analysis of scientific sources, the concept of a gifted personality is revealed as the ability to develop one's general and special abilities, which, according to psychologists, is a prerequisite for high creative achievements.

In order to study the psychological characteristics of a creatively gifted personality, a set of psychodiagnostic methods were selected. The study of the level of intellectual development of primary school age children and the features of their creative imagination made it possible to identify correlations and draw conclusions about the need to develop flexibility of thinking, non-standardization and originality in tasks solving, independence.

It has been empirically established that the development of a gifted personality depends on many social and psychological factors. Social factors of development include a reference group which persons identify as relevant people in the development of their abilities (family, relatives, friends, teachers at school), and are also role models (a group of famous personalities who have achievements in the relevant field of development). Psychological factors include the level of intellectual development, as well as imagination. A non-standard, original approach to solving problems helps creative children in the development of their special abilities. Moreover, it was found that creative imagination and the development of intelligence in children of primary school age are interconnected, and therefore are components of the general structure of the development of their creative abilities and giftedness.

Key words: giftedness, creative giftedness, gifted personality of a schoolchild, young school age, abilities, aptitudes.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	
1.1. Сутність поняття здібності та природи творчості	10
1.2. Психолого-педагогічні підходи до вивчення та дослідження творчих здібностей у зарубіжній та вітчизняній психолого-педагогічній науці	18
1.3. Теоретична модель розвитку творчих здібностей та творчої обдарованої особистості у шкільному віці	25
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА	32
2.1. Методи дослідження психологічного портрету обдарованої особистості школяра.....	32
2.2. Процедура дослідження психологічного портрету обдарованої особистості школяра.....	35
Висновки до розділу 2	37
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ....	39
3.1. Результати дослідження творчої уяви дітей молодшого шкільного віку.....	39
3.2. Результати дослідження інтелектуального розвитку молодших школярів	44
3.3. Програма розвитку творчих здібностей молодших школярів	48
Висновки до розділу 3	55
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогодні в психолого-педагогічній теорії і практиці й надалі проблема розвитку творчих здібностей школярів є однією з найактуальніших. Ускладнена шкільна програма, брак часу на засвоєння матеріалу вимагає не стільки стандартної механічної роботи учнів на уроці, скільки їхнього вміння творчо підходити до завдань. Тому одним з основних завдань школи є розвиток творчих здібностей учнів, формування всебічно розвиненої творчої особистості кожного школяра. Успішне вирішення цього завдання можливе лише в тому випадку, якщо всі фактори – біологічні, психологічні, соціальні, які визначають індивідуальне формування творчих здібностей, будуть вивчені і враховані в педагогічному процесі.

Сутність, структуру й соціальну роль творчості досліджувало багато як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, педагогів, психологів. Так, вітчизняна концепція креативної освіти базується на підвалинах значного творчого надбання вчених: Г.Л. Ващенко, Г.С Костюка, В.О. Моляко, О.Я. Савченко, М.А. Холодної та інших. Продовжують розроблятися нові концепції та підходи щодо розвитку творчих здібностей школярів (І.С. Аверіна, Д.Б. Богоявенська, Б.Н. Дружинін, О.М. Матюшкін, В.Д. Шадриков, В.С. Юркевич, О.Л. Яковлева).

У нашій країні були виконані фундаментальні дослідження з проблем психології творчості (О.В. Брушлінський, Б.М. Кедров, Я.О. Пономарьов, С.Л. Рубінштейн, О.К. Тихомиров), загальних та спеціальних здібностей (Є.І. Ігнат'єв, В.О. Крутенський, М.С. Лейтес, К.В. Тарасова, Б.М. Теплов), розроблюються дидактичні принципи, навчальні програми і факультативи для диференційованого навчання. Велике значення мають розроблені психолого-педагогічні принципи творчого розвитку дітей в дошкільному віці та в початковій школі (Л.А. Венгер, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, М.І. Лисіна, М.М. Подьяков).

На сучасному етапі вивчення творчих здібностей, таланту та обдарованості займаються такі західноєвропейські та американські вчені як Ф. Баррон, М. Вертгеймер, Дж. Гілфорд, К. Кофка, Н. Майєр, С. Меднік, Л. Термер, Е. Торренс, М. Ферсон та інші.

Проте, не зважаючи на наявність в досліджуваній галузі низки цінних робіт, проблема розвитку і формування творчих здібностей учнів не розроблена з достатньою повнотою, а тому залишається чимало нерозв'язаних питань теоретичного і практичного характеру. Це і зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи «Психологічний портрет обдарованої особистості».

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей розвитку творчих здібностей та обдарованої особистості молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні основи проблеми формування творчих здібностей та обдарованої особистості школяра.
2. Вивчити особливості розвитку творчих здібностей та обдарованої особистості в молодшому шкільному віці.
3. Розробити систему психологічних завдань, спрямовану на розвиток творчих здібностей школярів.

Об'єкт дослідження – процес розвитку творчих здібностей та обдарованої особистості.

Предмет дослідження – особливості розвитку творчих здібностей та обдарованої особистості дітей молодшого шкільного віку.

Гіпотеза дослідження: у дітей молодшого шкільного віку творча уява та достатньо високий рівень розвитку інтелекту взаємопов'язані між собою, та входять як компоненти до загальної структури творчих здібностей та обдарованості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є положення про розвиток здібностей та обдарованості Г.Л. Ващенко, Г.С Костюка,

В.О. Моляко, О.Я. Савченко, М.А. Холодної; концепції та підходи щодо розвитку творчих здібностей школярів (І.С. Аверіна, Д.Б. Богоявенська, Б.Н. Дружинін, О.М. Матюшкін, В.Д. Шадріков, В.С. Юркевич, О.Л. Яковлева); про розвиток творчих здібностей та обдарованості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (Л.А. Венгер, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, М.І. Лисіна, М.М. Подьяков).

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідницької роботи використовувався комплекс методів: теоретичні (аналіз, синтез та узагальнення наукових доробок); психодіагностичні методики: методика вивчення рівня розвитку творчої уяви «Вербальна фантазія» і «Скульптура» та методика діагностики інтелекту тест Гудінаф-Харріса; методи статистичної обробки даних: описова статистика (знаходження рівнів вираженості ознаки у відсотках, середнє арифметичне значення), лінійний кореляційний аналіз Пірсона.

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося впродовж 2022 року на базі закладів загальної середньої освіти м. Житомира та Житомирської області: Житомирської міської гуманітарної гімназії №23 ім. М. Очерета, Житомирського міського колегіуму та Новогуївинської гімназії. До вибірки ввійшли 46 творчо обдарованих учнів молодшого шкільного віку (3-4 класи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* виявлена спроба вивчення взаємозв'язку особливостей розумового розвитку та проявів творчості у дітей молодшого шкільного віку; *поглиблено та розширено* зміст поняття «обдарованості», «творчо обдарованої особистості молодшого школяра»; *подальшого розвитку набули* положення про розвиток загальних та спеціальних здібностей як умови розвитку творчого потенціалу, а від так і творчої обдарованості особистості; *розроблено та впроваджено* систему психологічних завдань, спрямованих на розвиток творчих здібностей школярів.

Практична значущість одержаних результатів полягає у визначенні психологічних особливостей розвитку здібностей та обдарованості, їх зв'язок із загальним інтелектуальним розвитком особистості та творчою уявою, які можуть бути використані у роботі з обдарованими школярами практичними психологами та вчителями, керівниками різних гуртків та факультативів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були представлені для обговорення на 2 науково-практичних конференціях: VIII Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка (Суми, 28 – 30 квітня 2022 року) та I Науково-практичній конференції молодих вчених «Психологічна безпека особистості в умовах сучасних суспільних викликів», Поліський національний університет (Житомир, 16-17 листопада 2022 року).

Публікації. Теоретичні та емпіричні результати дослідження висвітлено у 2 публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 87 найменувань (з них 6 іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 82 сторінок, основний зміст роботи викладено на 60 сторінках. Робота містить 1 таблицю та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Сутність поняття здібності та природи творчості

Проблема здібностей залишається актуальною та складною. Психологічні дослідження ведуться з врахуванням психофізіологічних, психологічних і соціально-психологічних особливостей. Проте, на сьогодні у психології і досі залишається багато запитань стосовно природи здібностей, їх особливостей розвитку, становлення творчої обдарованої особистості. Вітчизняні та зарубіжні вчені й досі неоднозначні щодо тлумачення поняття «здібностей», ведуться дискусії щодо значення біологічного і соціального в розвитку здібностей, є проблеми діагностики здібностей та їх рівня розвитку, здійснюються розробки ефективних програм розвитку здібностей.

Трактування поняття «здібностей» є неоднозначним, а тому існують різні його визначення. Так, С.Л. Рубінштейн розумів під *здібностями* «складне системне утворення, яке включає в себе цілу низку даних, без яких людина була б нездатна до якої-небудь конкретної діяльності, і властивостей, які виробляються лише у процесі певним чином організованої діяльності» [70, с. 412].

О.Г. Ковальов [26] під здібностями розуміє синтез властивостей особистості, які відповідають відповідним вимогам діяльності та забезпечують можливість отримати високі досягнення в цій діяльності. Іншого підходу притримується Б.М. Теплов. Вчений зазначає, що *здібності* – це: «По-перше, ...індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої... По-друге, здібностями називаються не всі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей. По-третє, поняття здібність не зводиться до тих знань, навичок або умінь, які

вже вироблені у цієї людини, а може пояснити легкість і швидкість набування цих знань і навичок» [73, с. 16].

Про зв'язок здібностей та успішністю виконання певної діяльності, вказують Г.С. Костюк [27] і А.В. Петровський [57]. Автори вказують, що людина виступає творцем матеріальних і духовних цінностей, а також передає свій досвід прийдешнім поколінням, і чим значнішим та важливішим буде цей внесок, тим про вищий рівень її здібностей ми можемо говорити. А.В. Крутецький [28] та К.К. Платонов [58; 59] вказують на зв'язок здібностей з конкретним видом діяльності, а способом їх діагностики є визначення відмінностей у швидкості та ефективності її оволодіння (діяльності). Окрім того, К.К. Платонов [58] наголошує на зв'язок здібностей із структурою особистості та є одним із його компонентів поряд із досвідом людини, функціональними особливостями психічних процесів, спрямованістю особистості та характером.

Іншого підходу у трактуванні поняття *здібностей* дотримується В.Д. Шадріков, визначаючи їх як «властивості функціональних систем, які реалізують окремі психічні функції з індивідуальною мірою вираженості і які виявляються в успішності і якісній своєрідності освоєння окремих психічних функцій» [1, с. 27].

Окрім того, вивчаючи природу здібностей вчені відмічають зв'язок загальних здібностей з інтелектом людини. Так, Д. Векслер [48], даючи визначення поняттю «інтелект», визначає його як загальну здібність особистості, що проявляється в правильному розмірковуванні і розумінні, а також швидкому пристосуванні до змін умов навколишнього середовища.

А тому, проаналізувавши різні підходи до формулювання поняття «*здібностей*», ми визначаємо їх як певну структуру достатньо стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості, які мають змогу

актуалізуватися в певній діяльності та визначати її якість та результативність виконання.

Розглядаючи проблему здібностей, варто зупинитися і на понятті «схильностей» і «задатків». Під *задатками* психологи розуміють певні природні передумови до розвитку здібностей. С.Л. Рубінштейн [68], О.Г. Ковальов [26], Г.С. Костюк [27], В.М. Мясищев [48], Н.С. Лейтес [32], К.К. Платонов [58; 59] вказують, що не варто лише говорити про перевагу спадковості і таким чином зводити все лише до задатків, так і не варто ігнорувати природної їх природи і вказувати на домінуючу роль лише виховання. Оскільки на розвиток здібностей впливають як внутрішні чинники (тобто задатки), так і зовнішні (виховання та вплив соціального середовища).

Проте, навіть у питанні співвідношення вродженого і набутого у здібностях вітчизняні психологи надають перевагу соціального фактору як визначальному, але не відкидаючи при цьому ролі індивідуально-природних передумов їх психічного розвитку. Так, Б.М. Теплов [73] зазначав, що задатки є природними передумовами розвитку здібностей, в свою чергу здібності є наслідком їх розвитку. Такої позиції у ролі задатків як необхідної внутрішньої передумови від яких залежить розвиток здібностей, притримувалися багато вітчизняних психологів (О.Р. Лурія, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн). Такими анатомо-фізіологічними особливостями є: властивості нервової системи, функціональна асиметрія півкуль головного мозку, певні особливості розвитку органів чуття, ступінь функціональної зрілості кори головного мозку та її окремих ділянок.

Г.С. Костюк [27], О. Г. Ковальов [26], В.М. Мясищев [48] в свою чергу відмічають важливість не стільки анатомо-фізіологічних властивостей мозку, скільки дії психофізіологічних чинників, що мають силу прояву уже на ранніх стадіях розвитку дитини.

Індивідуальні особливості особистості мають змогу проявитися у її здібностях, а ті в свою чергу розвиватися до відповідних рівнів: обдарованості, таланту чи геніальності. Нині, під поняттям «обдарованість» вчені розглядають розвиток як загальних здібностей, що обумовлюють широкі можливості розвитку людини у різних видах діяльності, так і розвиток творчих здібностей, тоді ми можемо говорити про розвиток творчої обдарованості, тобто такої, яка проявляється в творчих видах діяльності.

Обдаровані діти рано виявляють здібності до різних видів творчості та у своєму психологічному розвитку випереджують своїх ровесників. Так можемо привести приклади відомих особистостей. «Російський композитор Микола Римський-Корсаков уже з дворічного віку добре розрізняв музичні мелодії. Моцарт у три роки грав на клавесині, а в чотири почав писати музику» [45, с. 224].

Ще з раннього віку обдаровані діти проявляють підвищену пізнавальну активність, особливий інтерес до пізнання навколишнього світу. Серед них є діти в яких спостерігається прискорений розумовий розвиток, які відрізняються оригінальністю мислення та побудови думки.

Такі діти, їх ще називають «вундеркіндами», дуже рано навчаються читати і рахувати, є ерудовані, у школі навчальний матеріал засвоюють швидше, а тому часто закінчують школу екстерном, або ж швидко втрачають інтерес до шкільних предметів.

Дослідження дитячої обдарованості дало змогу визначити суттєві ознаки, які утворюють структуру розумової обдарованості, а саме: велику уважність і зібраність, постійну готовність до праці; переростання готовності до праці в певну схильність, потребу; швидке протікання розумових процесів, підвищена здатності до аналізу, синтезу і узагальнення, висока продуктивність розумової праці [81].

Творчість – не мета, а засіб і умова всебічного та гармонійного розвитку учня, який виявляє своє розуміння навколишнього, своє

ставлення до нього, і це допомагає розкрити внутрішній світ школяра, особливості його уявлень, сприймання, інтересів і здібностей. Визначаючи дитячу творчість як загальний здобуток, дослідники підкреслюють її велике значення власне для особистості дитини, для суспільства, держави, значення дослідження творчості різних поколінь. Розвиток творчих здібностей конкретної особистості, виховання з перших років шкільного життя творчої індивідуальності – запорука суспільного творчого розквіту, прогресу.

Творчий процес довго вчені вважали некерованим. Оскільки вся творча активність творця пов'язана з творчим відображенням реальної дійсності засобами мистецтва, шляхом створення «художніх образів». Таким чином, митець діє підсвідомо, спонтанно, при наявності особливого творчого стану «натхнення», а тому навчити творчості неможливо.

Проблема співвідношення творчості та творчих здібностей розглядаються у психології з точки зору аналізу творчості як процесу в межах одних досліджень та як суб'єктного утворення – в інших.

Творчі здібності – здатність людини до оригінального вирішення проблеми, яке, досягається за рахунок використання стратегій творчої діяльності.

Творчі здібності є умовою успішного виконання творчої діяльності [5; 7; 25; 26; 39; 44; 47; 49; 50; 66]. Підкреслюючи загальний творчий характер здібностей, Б.Г. Ананьєв зазначає, що вони є творчим, новаторським втіленням набутого досвіду [3; 41].

Про зв'язок здібностей та творчих здібностей, Д.Б. Богоявленська [49] зауважує, що творчі здібності не становлять окремих видів здібностей, а притаманні будь-якому виду діяльності. О.М. Матюшкін [39; 40] вказує на те, що творчі здібності утворюють ядро всіх здібностей особистості.

Таким чином, творчі здібності – загальний атрибут здібностей на їх вищому рівні розвитку, що забезпечує можливість отримання

оригінального результату діяльності. Виникнення творчого компонента здібностей дозволяє особистості отримувати оригінальні результати в різних видах діяльності та уникати конкуренції за їх визнання оточенням.

Розвиток здібностей, за Г.С.Костюком [27], О.М.Леонтьєвим [48], С.Л.Рубінштейном [70], Б.М.Тепловим [73], здійснюється шляхом включення особистості в діяльність. Це ж положення можна віднести до розвитку творчих здібностей. Творчий характер будь-якої діяльності дозволяє стверджувати, що умовою розвитку творчих здібностей є включення особистості в діяльність, в межах якої можливим є внесення суб'єктивного досвіду. Отже, творчість ми можемо визнати як процес створення нового продукту діяльності або винайдення раніше невідомого.

На думку А. Маслоу [38; 84], творчість є однією з вищих потреб людини, особливим станом особистості при якому вона відчуває особистісне благополуччя. Про особливу роль творчої діяльності у форсуванні ціннісної сфери особистості свідчить виділення дослідниками окремої групи цінностей творчості як найбільш природніх для людини. За А.В.Брушлінським [9], Я.О.Пономарьовим [60], Є.Б.Старовойтенко [48], творчість є власне суб'єктивним утворенням, яке є основною детермінантою активності особистості, а також виступає одним із механізмів розвитку особистості. Як зазначає В.А.Петоровський [57], творчість є формою надситуативної активності, яку Д.Б. Богоявленська [46] визначає як вихід за межі цілей діяльності.

Відзначаючи тісний зв'язок творчості та творчих здібностей, дослідники, однак, не дійшли спільної думки щодо цього зв'язку. Значна кількість досліджень присвячена вивченню творчих здібностей як компонентів або умов творчої діяльності. В інших роботах творчість вважається умовою та механізмом розвитку творчих здібностей. На думку Д.Б.Богоявленської, розвиток творчих здібностей можливий лише у діяльності творчого характеру. В межах суб'єктно-ціннісного підходу

З.С.Карпенко та О.Л.Музика розглядають творчу діяльність як засіб розвитку здібностей особистості [24].

Переконливі докази близькості творчості та творчих здібностей дає аналіз структуротворчої та обдарованої особистості, результати якого свідчать про взаємовідповідність їх системотворчих компонентів: когнітивного (інтелектуального), мотиваційного та творчих здібностей. У роботах Е.Ландау, О.М.Матюшкіна прямо вказується на тотожність якостей творчої та обдарованої особистості [39; 40].

Творчість на об'єктивному (у діяльності) та суб'єктивному (у формі орієнтації на створення оригінального продукту) рівні характеризує розвиток особистості на всіх етапах онтогенезу. Відзначаючи загальний творчий характер розвитку дитини, В.Т. Кудрявцев та М.М. Подд'яков розглядають творчість як основний спосіб розвитку, а на думку О.І.Ніколаєвої, вона є провідним інструментом пізнання. Справжня творчість, на думку дослідників, з'являється на певному етапі розвитку суб'єктності, однак, окремі її прояви спостерігаються з раннього дитинства у формі надситуативності та пошукової активності в маніпулюванні [51; 52].

Творчість розглядається як один з основних механізмів розвитку особистості та її здібностей. Творчість як основа ціннісної сфери особистості бере участь у регуляції розвитку творчих здібностей. Перші прояви творчості та творчих здібностей спостерігаються в молодшому шкільному віці.

Однією з функцій дитячої творчості, на думку В.Т.Кудрявцева та О.І.Ніколаєвої, є створення засобів адаптації до умов соціального середовища. Творчі дії дитини розглядаються як смислове перетворення суспільних зразків, що забезпечує самодетермінацію та саморозвиток особистості [51; 52].

Результати сучасних досліджень свідчать, що молодший шкільний вік є сензитивним для розвитку творчого мислення та творчості в умовах

спільної діяльності з дорослими. Творчого характеру набувають процеси сприймання різних видів інформації.

Суб'єктивний характер дитячої творчості зумовлюється недостатністю досвіду творчої діяльності та домінуванням орієнтації на процес діяльності, а не її результат.

Сучасні дослідження базуються на положенні про розвиток здібностей та обдарованості в діяльності, зокрема у творчій. Обдарованість пов'язана з реалізацією здібностей у діяльності, забезпечуючи її ефективність та можливість досягнення якісно високих результатів, що перевищують середній рівень.

Психологічною основою обдарованості є реалізація здібностей на рівні творчості як процесу, стану та властивості особистості [42; 43; 44]. Умовою розвитку здібностей до рівня обдарованості є включення особистості у творчу діяльність [11; 23; 24; 25].

В.О. Моляко та О.М. Подд'якова вказують на включення дитини в творчу діяльність як один із методів розвитку її творчих здібностей [42; 43; 44]. А механізмом формування творчих здібностей, як основи обдарованості, є процес формування нових здібностей, де активна позиція дитини є дуже важливою [8; 9].

До соціального фактору традиційно відносять стимулюючий вплив найближчого соціального оточення, яке демонструє зразки творчої діяльності, а також здійснює підтримку перших творчих спроб дитини [12].

Розвиток творчих здібностей дитини відбувається в більшості доступних для неї видів діяльності. При цьому зазначається, що діапазон творчих здібностей прямо залежить від широти практичного досвіду дитини, який реалізується в тих видах діяльності, що відповідають віковим можливостям дошкільників. Розвиток творчих здібностей на основі інтелектуального та мотиваційного компонентів можливий лише за умови підтримки та високої оцінки досягнень дитини оточенням. Таким

чином, доводиться думка про провідну роль взаємодії з найближчим соціальним оточенням як фактору розвитку творчих здібностей дитини.

Отже, здійснивши теоретичний огляд проблеми дитячої творчості, було виявлено різні авторські підходи до визначення цього поняття: Д.Б.Богоявленська [49] визначає через поняття «інтелектуальна ініціатива», О.М.Матюшкіним [39; 40] – через пізнавальну активність; В.Т.Кудрявцев та М.М.Подд'яков [63] розглядають її розумове експериментування, О.І.Саєнков [63] – як дослідницьку активність. Введення цих понять дозволяє характеризувати творчу діяльність молодших школярів як здатність виходити за межі зовнішніх вимог та конкретної ситуації, надаючи їй суб'єктного характеру.

Творчість як особистісна цінність є основним шляхом розвитку творчих здібностей та природною формою активності школярів, у якій відбувається спонтанний розвиток здібностей. Одним з основних механізмів розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку є наслідування доступних зразків творчості у процесі ігрової та продуктивної діяльності.

1.2. Психолого-педагогічні підходи до вивчення та дослідження творчих здібностей у зарубіжній та вітчизняній психолого-педагогічній науці

Проблема вивчення творчих здібностей цікавила вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів. Основи наукового підходу до вивчення творчих здібностей заклали Б.Г. Ананьев [63], Н. С. Лейтес [32; 33], О. Я. Леонт'єв [48], Б.М. Теплов [73].

Прийнято розрізняти *загальні* та *спеціальні* здібності. Перші з них забезпечують якісне оволодіння найрізноманітнішими знаннями і вміннями, які людина використовує й реалізує у багатьох видах діяльності. Н.С. Лейтес [32; 33] дає таке визначення поняттю: «загальні здібності виявляються в широті, багатоманітності можливостей людини і

певній єдності характерних для неї властивостей. До загальних здібностей відносяться перш за все властивості розуму, тому їх часто називають загальними розумовими здібностями» [32].

Спеціальні здібності аналізуються стосовно окремих сфер діяльності, що і визначає їх класифікацію за видами роботи (математичні, художні, музичні, лінгвістичні, технічні, спортивні та інші). Однак, здібності людини завжди реально дані у певній єдності загальних і спеціальних (особливих та окремих) властивостей. Тому не можна зовні їх протиставляти між собою, оскільки між ними існує як відмінність, так і єдність. Варто відмітити, що успішність виконання певної діяльності залежить не від однієї здібності, а від своєрідного поєднання різних здібностей, при чому ця сукупність здібностей, може бути утворена із різних спроможностей. Звідси – взаємокомпенсація розвитку одних здібностей іншими, і навпаки.

Окремою стороною загальних здібностей є творчі здібності особистості людини, її творчі можливості. *Творчі здібності*, на відміну від спеціальних, які визначають успішність особистості у конкретних видах діяльності, проявляються в будь-якій діяльності, проте вирізняються певним специфічним стилем його виконання, що й називається творчим.

Рівень розвитку творчих здібностей, залежить від задатків самого індивіда, але більш визначальним фактором є особливості навчання та виховання. Тому, основна мета освіти полягає в спрямуванні навчального процесу на оволодіння школярами методів творчої діяльності, формуванні у них необхідних для цього умінь і навичок.

Тому зрозуміло, що творчість в тій чи іншій формі не є справою «обраних», вона ж є доступна кожній дитині. Проте, коли ми говоримо про певний рівень майстерності, ми обов'язково згадуємо про наявність в «митця» певного творчого стилю, який, перш за все, проявляється як: самостійна постановка проблем, так звана інтелектуальна ініціатива та

самостійний оригінальний спосіб розв'язання уже готових тем і проблем. Тобто, творча ініціатива характеризується відсутністю шаблону та ригідності в мислительній та виконавській діяльності.

Досліджуючи проблему розвитку дитячої творчості, проблему вікового розвитку здібностей слід зазначити роботи Дж. Брунера, Дж. Г. Міда, Х. Вернера, Ж. Піаже. Розвиток інтелектуальних здібностей дитини представлено в соціально-психологічній концепції А.-Н. Пере-Клермо і її колег - Г. Мюні, У. Дуаз, А. Броссар і ін. Вивчення індивідуальних розходжень в інтелектуальних здібностях дорослого в життєвому циклі проводилося в лонгітюдних дослідженнях Н. Бейлі, Дж. Блока, К. Уорнера Шая й ін [2; 77].

За кордоном також інтенсивно проводилися психогенетичні дослідження, метою яких було виявлення взаємодії генотипу і середовища, їх взаємозв'язки і впливи на особливості розвитку загальних інтелектуальних здібностей. Найбільшу популярність придбали дослідження Р. Кеттелла, Г. Айзенка, Г. Ньюмена, Дж. Лоеліна і Р. Николоса й ін. Внесок генотипу в мінливість інтелекту вивчався і російськими психологами (Н.С. Кантоністова, М.С. Єгорова, М.Н. Зирянова, Д.С. Пьянкова й ін.).

Незважаючи на великий багаж досліджень, які проведено в області творчості, ще й досі залишається недостатньо визначеними поняття «творчість» і «творчі здібності», ще досі не розроблені єдині підходи до виявлення компонентів структури творчої діяльності та творчих здібностей.

Б.П. Нікітін [53] зауважує, що для розвитку творчих здібностей потрібно виконати певні умови: здійснення ранньої діагностики творчих здібностей, реалізація положень щодо «зони найближчого розвитку», створення умов максимального напруження сил дитини, а також свобода у діях дитини.

Л.Л. Макарова досліджувала розвиток пізнавальних процесів молодших школярів. У своїй роботі «Проблемна ситуація та гра як психологічні детермінанти розвитку пам'яті та мислення молодших школярів» [36] автор намагається розробити комплекс методик вивчення логічної і механічної пам'яті та словесно-логічного мислення молодших школярів, які можуть використовуватись практичним психологом. Також була створена програма та розроблені організаційні засади використання ігрових та проблемних ситуацій в навчально-виховному процесі, які можуть бути застосовані вчителями початкової школи.

У психології обдарованості визнається той факт, що обдаровані школярі мають особливості особистісного розвитку. На думку К. Текекс, обдарованих школярів від їх однолітків «відрізняє ряд особливостей у сфері психосоціального розвитку, а саме:

- загострення почуття справедливості;
- розвинена система особистісних цінностей;
- добре сформоване почуття гумору;
- наявність перебільшених страхів;
- наполегливість у досягненні результату» [47, с.19-23].

При цьому соціальний фактор має переважаючий вплив у становленні обдарованої особистості школяра, а саме К. Текекс говорить про позитивні і негативні новоутворення в «здібної дитини», які в свою чергу що виникають під впливом оточення:

1. Невміння та небажання вислухати іншу людину до кінця. Дитина може розуміти викладений матеріал, наперед знає відповіді на питання. А тому не бажає проявити стриманість, натомість демонструє свої знання.

2. Звичка поправляти відповіді інших. Це як результат поєднання альтруїзму і егоцентризму в особистості дитини.

3. Критика та зневага до відповідей інших людей. Головна перевага такої дитини це її інтелектуальний потенціал. А тому, вона прагне

захищати себе від джерела болю, якщо спілкування з опонентом є джерелом травми, доступними йому засобами.

В. Юркевич відзначає, що «у багатьох обдарованих дітей спостерігається позавікова вразливість і пов'язана з нею підвищена емоційна чутливість, яка виявляється в найрізноманітніших формах. Події, які не мають особливого значення для звичайних дітей, для обдарованих дітей стають джерелом найяскравіших переживань, які іноді навіть змінюють усе життя дитини. Підвищена емоційність іноді має досить «голосний» характер, виявляючись у схильності до бурхливих, яскравих ефектів. В інших випадках вона має прихований, внутрішній характер, виявляючись у надмірній сором'язливості під час спілкування, у відсутності сну, а іноді у деяких психосоматичних захворюваннях. Для значної частини обдарованих дітей характерний так званий перфекціонізм, тобто прагнення домогтися досконалості у виконанні роботи» [80, с. 3].

Надмірна емоційна чутливість обдарованих дітей, емпатія, гостре сприймання та реагування на власні невдачі, залежність від емоційного настрою, залежність шкільної успішності дитини від вміння до саморегуляції – це всі ті психологічні особливості, які ми маємо враховувати задля афективного розвитку та навчання обдарованих дітей [55].

Г.В. Бурменська і В.М. Слущкий в своїх дослідженнях характеризують пізнавальну сферу обдарованої особистості, а також фізичний розвиток особистості і її психосоціальну чутливість. «До психосоціальної чутливості вони відносять:

- егоцентризм;
- часте негативне само сприймання;
- загострене почуття справедливості;
- гостра реакція на відношення до себе;
- недостатність емоційного балансу, почуття гумору;

- перебільшені страхи і ранимість, тощо» [55, с. 91-92].

М. Карне вивчає психологічні фактори, які стоять на заваді розвитку здібностей дітей. До таких «чинників належать:

- небажання ходити до школи і навчатися;
- проблеми у стосунках з батьками;
- погані міжособистісні стосунки з іншими людьми, недовіра до їх;
- низька самооцінка дитини;
- намагання виправдати свою поведінку, пояснити свої недоліки, перекласти вину на інших людей;
- часта зміна настрою, депресії, необгрунтований сум;
- безініціативність дитини, відсутність наполегливості, неухважність, схильність до відстрочення термінів виконання справ, перенесення їх на інший день;
- недовірливе і навіть вороже ставлення до керівників;
- неприйняття конкуренції;
- недисциплінованість, нездатність нести відповідальність за свої дії;
- мало проявляє лідерські здібності;
- обмеженість у захопленнях або надмірна увага до своїх захоплень;
- емоційна неврівноваженість;
- неадекватне ставлення до критики, тенденція критикувати інших;
- нереальність в постановці життєвої цілі» [55, с. 103].

Л. Холлінгуорт досліджує такі особистісні «проблеми обдарованих дітей, як:

- неприязнь до школи;
- конформність;
- поглинання у філософські проблеми» [55, с. 163].

Дж. Уїтмор продовжуючи дослідження Л. Холлінгуорта виділив додаткові проблеми обдарованих дітей:

- перфекціоналізм;

- відчуття особистісної неповноцінності;
- нереальні цілі;
- надчутливість;
- потреба в увазі дорослих;
- нетерпимість [45, с. 164-165].

Окрім того, можемо прослідкувати й проблеми спричиненні нерозумінням своїх здібних дітей батьками та іншими дорослими. Зазвичай, ми оцінюємо «здібності» дитини за результатами їх успішності навчання в школі. «Складність становища збільшується тим, що самі діти усвідомлюють свою несхожість. Вони можуть звинувачувати себе. Сприймаючи свої особливості як аномалію, можуть почати свідомо приховувати свої досягнення і таким чином маскувати свої здібності» [69, с. 41].

Проблему здібностей, а саме розробкою особистісного підходу до розвитку здібностей у дітей займається В.Е Чудновський. На думку вченого, задля ефективного розвитку здібностей у дітей необхідно враховувати наступне:

1. Не правильно вважати, що розвиток здібностей тільки позитивно впливає на формування особистості.

2. Є випадки, коли людина, яка на перший погляд не має особливих талантів та здібностей, досягає високих успіхів, що відбувається завдяки наявності в неї позитивних особистісних якостей, розвитку своїх здібностей.

3. Обдарована особистість, має мати такі якості особистості, які допоможуть в реалізації потенціалу індивіда» [79, с. 54].

Звідси, згідно науковим пошукам вченого, розвиток здібностей у більшості пов'язаний із спрямованістю особистості та рівня сформованості його ієрархії потреб та мотивів [79].

К. Текекс звертає увагу на визначальну роль батьків у розвитку в дитини позитивного «Я»[23].

Отже, існує три основних підходи щодо природи творчих здібностей:

Перший підхід, базується на тій ідеї, що творчих здібностей взагалі не існує, а основну роль в детермінації творчої поведінки відіграють мотивація, цінності, особистісні риси особистості (А. Маслоу, Д.Б. Богоявленська, А. Олох та ін.). Натомість, вчені виділяють основні риси які притаманні всім творчим особистостям, а саме: це їх чутливість до проблем, незалежність поведінки в невизначених і складних ситуаціях. Вчені зазначають, що необхідною умовою розвитку здібностей є розвиток інтелекту досліджуваного.

Прихильники, другого підходу стверджують, що творчі здібності (або можемо зустрічати підміну понять на «креативність») є самостійним фактором та незалежать від рівня інтелекту людини (Д. Гілфорд, К. Тейлор, Я.О. Пономарьов, Е. Торренс).

Прихильники третього підходу, говорять що високий рівень розвитку інтелекту передбачає високий рівень розвитку творчих здібностей, і навпаки. Таку точку зору на проблему розподіляють психологи, які працюють в області досліджень інтелекту (Д. Векслер, Г. Айзенк, Р. Стернберг, Л. Термен).

Отже, нами було здійснено аналіз проблеми творчих здібностей, визначено наявність трьох груп чинників, які впливають на їх формування та розвиток. До них належить група фізіологічних чинників обдарованості, психосоціальні та соціальні чинники.

1.3. Теоретична модель розвитку творчих здібностей та творчої обдарованої особистості у шкільному віці

Психологія творчості відмічає наявність сенситивних періодів у розвитку певних видів творчих здібностей у дитячому віці. Причому є певна послідовність появи таких періодів. Так, досить рано – до п'яти років – заявляють про себе музичні здібності, дещо пізніше – здібності до

малювання. Загалом, здібності до художньої творчості виявляються раніше, ніж до наукової.

Проте це вікове в розвитку здібностей. Воно має поєднуватися з індивідуальним, що яскраво видно на прикладі обдарованих дітей. Таке поєднання можливе лише на ґрунті діяльності, в межах якої вони з'являються і успішність якої визначають. Тобто, незважаючи на внесок генотипу та механізмів органічного рівня здібностей, їх розвиток все ж таки «задається» діяльністю та індивідом як її суб'єктом. Про це ж свідчить педагогічна практика: за інших рівних умов (насамперед в задатках здібностей) більших успіхів досягає той учень, який більше працює над собою. І навпаки: ранні прояви переваг інтелекту можуть призвести до звички вчитися тільки «схоплюючи на льоту» і звідси – до недоліку працездатності, що нерідко стає гальмами подальшого зростання здібностей.

Як наголошував С.Л. Рубінштейн, «здібності – це закріплена в індивідові система узагальнених психічних діяльностей. На відміну від навичок, здібності – результати закріплення не способів дій, а психічних процесів («діяльностей»), засобами яких дії і діяльності регулюються» [70].

Отже, ми можемо говорити, про певну психологічну структуру розвитку творчих здібностей та структуру творчого процесу (див. рис.1.1.), а також про систему чинників, які впливають на цю структуру так, що сприяють їх (здібностей) розвитку, або ж навпаки виступають системою стримуючих факторів. Дослідження встановили, що при умові правильної організації навчальної діяльності учинневі здібності виявляють майже всі психічно здорові діти. І в такому випадку, здібності набувають характеру цінності, тобто становлять «важливість» для дитини, її особистісного розвитку.

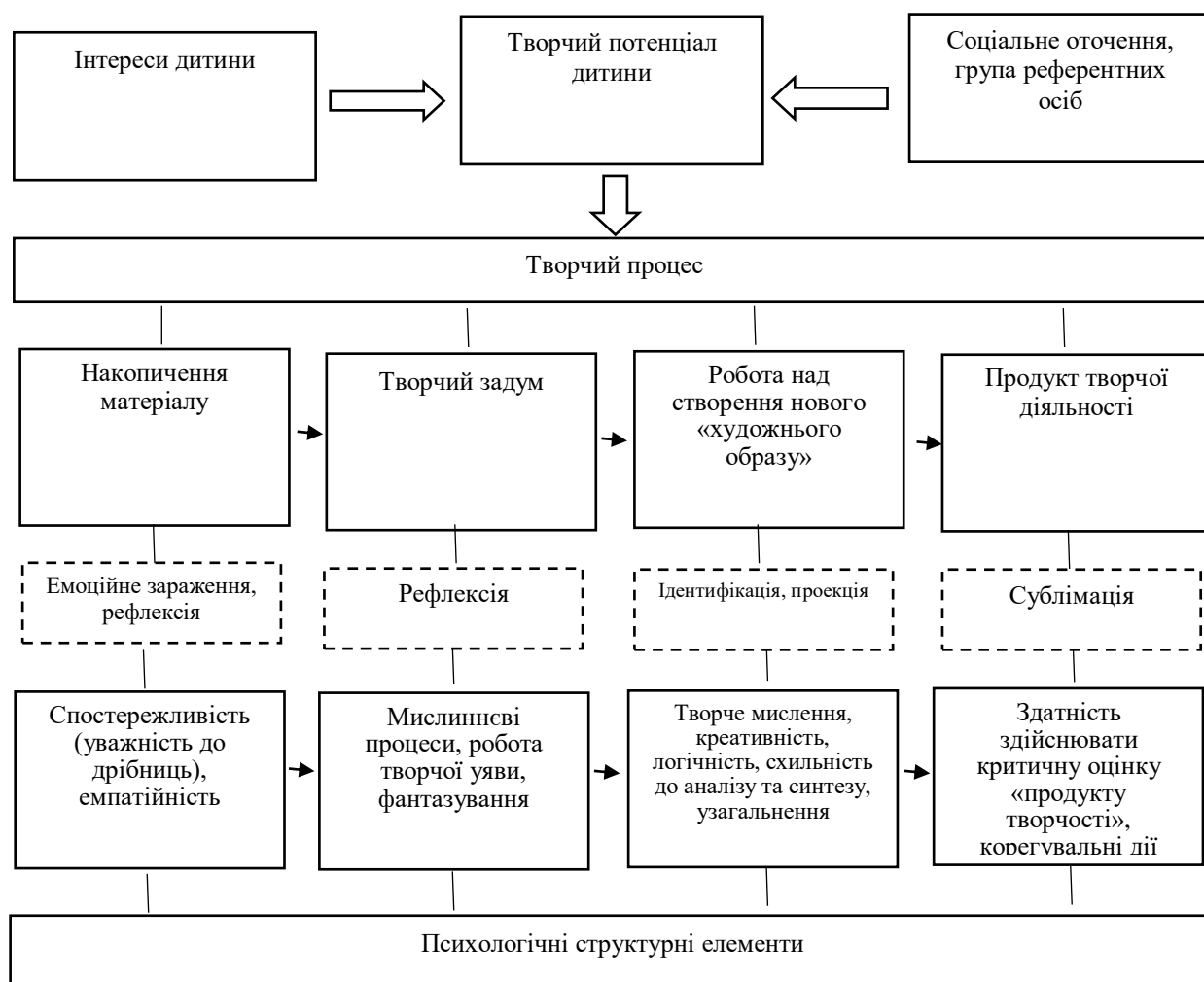

Рис. 1.1. Теоретична модель розвитку творчих здібностей та творчої обдарованої особистості у молодшому шкільному віці

Описуючи психологічну структуру розвитку творчих здібностей важливу роль відводимо такій її складовій як інтерес. Інтереси – це форма пізнавальної потреби, яка спонукає до усвідомлення цілей діяльності, так і способів її ефективного виконання, при тому викликає особливо позитивні емоції та переживання, що підсилює спонуку до занять цим видом діяльності. Часто інтерес переходить у схильність, а той в свою чергу у потребу. Чим більше дитина проявляє інтерес до певної діяльності, тим активніше вона її виконує, а це в свою чергу позначається на її здібностях – вони розвиваються.

Проте, буває й так, що інтереси дитини не переростають у схильність. Причиною можуть бути погано розвинені в дитини такі властивості характеру, як працьовитість, відповідальність, самостійність.

Ще одним фактором розвитку творчого потенціалу дитини та й в цілому особистісного її зростання є соціальний розвиток дитини, розвитку її інтелекту, уяви, мовлення тощо. Утім, часто діагностичних показників тестів на вивчення всіх цих особливостей є недостатньо, окрім того вони не можуть цілком виявити та охарактеризувати творчу обдарованість у дитини.

Тому діагностичний матеріал варто доповнювати відомостями батьків, вихователів, учителів, даними спостережень за дитиною. Варто пам'ятати, що виявлення обдарованих і талановитих дітей – це тривалий процес. А тому вимагає достатнього терпіння та вміння описувати дослідницький матеріал.

Творчий процес найбільш ефективним є в умовах відсутності критики, оцінювання, відсутності обов'язків до виконання, стресових ситуацій. «Забезпечення сприятливих умов розвитку творчих здібностей дітей різних вікових груп, починаючи з дошкільного віку, доцільно широко використовувати ранню й поетапну діагностику та своєчасно виявляти творчий потенціал особистості через застосування різних видів тренінгів, які передбачають оволодіння дітьми такими методиками:

- а) психофізичного вдосконалення (навчання дітей способам виживання в екологічно несприятливих умовах, розвиток їхніх здібностей);
- б) удосконалення комунікативних можливостей дітей;
- в) стимулювання творчого мислення в різних галузях діяльності методами, які реалізують ідею колективної праці, співтворчості, засобами інтенсивного засвоєння знань і способів діяльності» [79, с. 77].

Ще однією формою розвитку творчих здібностей є запровадження в систему позанавчальної освіти практику творчо організованого дозвілля

дітей та молоді через функціонування різних творчих клубів, гуртків, студій.

Саме в таких закладах важливе значення в розвитку творчих здібностей дітей приділяється самій методиці викладання, створення відповідної творчої атмосфери, яка б сприяла появі нових ідей та думок.

Передумовою до створення такої атмосфери є розвиток почуття психологічної захищеності в дітей, відсутність критичних зауважень, «придушення» ідей дитини, як таких, що не заслуговують на увагу та є «неправильними». А тому, до думок та висловлювань дітьми, учителю (вихователю, керівнику гуртка тощо) варто ставитися з повагою, заохочувати їх спроби вирішити поставлену задачу.

Сам творчий процес варто розглядати у вигляді чотирьох взаємозалежних етапів.

1. Дитина накопичує матеріал для творчості (пошук ідей через процеси спостереження та емпатії).
2. Дитина формулює творчий задум (накопичений матеріал структуризується, набуває нової форми, ідеї).
3. Дитина працює над створення нового «художнього образу» (творче мислення, креативність, логічність, схильність до аналізу та синтезу, узагальнення).
4. Дитина отримує продукт творчої діяльності (як результат творчої діяльності, після чого здійснюється критична оцінка цього «продукту» та корегувальні дії).

Кожний з цих етапів вимагає значних витрат часу, зусиль та вольових якостей особистості.

Психологи виділяють загальні «способи стимуляції творчої активності:

1. Забезпечення сприятливої атмосфери. Доброзичливість з боку вчителя, його відмовлення від висловлення оцінок і критики на адресу дитини сприяють вільному проявові дивергентного мислення.

2. Збагачення навколишньої дитини середовища найрізноманітнішими новими для неї предметами і стимулами з метою розвитку її допитливості.

3. Заохочення висловлення оригінальних ідей.

4. Забезпечення можливостей для вправи і практики. Широке використання питань дивергентного типу стосовно до найрізноманітніших областей.

5. Використання особистого приклада творчого підходу до рішення проблем.

6. Надання дітям можливості активно задавати питання» [41, с. 150].

Отже, розвиток творчих здібностей має свою структуру, компоненти, а також передбачає дію різних сприятливих і не дуже сприятливих факторів. Нами було зроблено висновок, що в систему позакласної роботи закладено широкі можливості для розвитку задатків, творчих здібностей школярів. У зв'язку з цим важливо систематично орієнтувати учнів на вміння правильно користуватися цим інтелектуальним багатством.

Висновки до розділу 1

У даному розділі нашої роботи ми зробили спробу розмежувати поняття здібностей і творчих здібностей дитини молодшого шкільного віку. Головною їх відмінністю є те, що здібності розвиваються в будь-якій діяльності і лише за умови її наявності, а творчі здібності – в конкретній, творчій активності.

На основі аналізу джерел ми змогли описати психолого-педагогічні особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку. Були встановлені наступні положення (за дослідженнями В.Є. Чудновського, В.С. Юркевича, А.А. Малік-Пашаєва, З.Н. Новлянської, Б.П. Юсова):

- розвиток творчих здібностей та обдарованості особистості є неможливе без розвиненої інтелектуальної основи до них;
- для ефективного розвитку творчих здібностей рівень інтелектуального розвитку має бути вищим середнього;
- планомірне збільшення рівня інтелектуальності не відбивається безпосередньо на розвитку творчих здібностей, а скоріше є умовою до їх розвитку;
- дуже високий рівень інтелекту, як і недостатній, може заважати гармонійному розвитку творчих здібностей.

Перераховані вище положення були взяті як основа під час розробки та планування дослідження вивчаємої нами проблеми.

Творчі здібності дитини молодшого шкільного віку проявляються у її творчості. Творча уява відповідає за створення нових, оригінальних образів, які мають вияв у творчій діяльності дитини. Продукти творчої уяви, їх різноманіття і оригінальність залежать від досвіду дитини, її інтересів, загального рівня розумового розвитку.

Важливу роль для творчої уяви відіграє мова, яка є інструментом аналітико-синтетичної діяльності та механізмом усвідомлення творчого задуму. Тому при виборі методів дослідження ми приділяли увагу тим методикам, які потребують не лише механічної діяльності, а і вербального пояснення дитиною того, що вона виконала.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА

2.1. Методи дослідження психологічного портрету обдарованої особистості школяра

Проблема обдарованих дітей складна і вимагає залучення фахівців високої кваліфікації. При цьому варто мати на увазі, що критерії обдарованості не можуть раз і назавжди бути зафіксована і непорушними, а будь-яка форма добору дітей на основі показників тестів інтелекту або креативності виявляється неспроможною з наукового погляду. Дані діагностики можуть використовуватися усього лише в якості одного з безлічі інших джерел додаткової інформації в рамках програми ідентифікації обдарованої дитини. Але ні в якому разі як єдиний критерій для ухвалення рішення про те, що дана дитина є обдарованою або ординарною.

Викладене розуміння творчих здібностей, які формуються протягом всього життя, ставить питання про роль педагогічного впливу, про ефективність тих чи інших педагогічних систем у становленні креативності школярів.

В роботі використовувався метод експертних оцінок. Психолог школи та класний керівник повинні були оцінити наявність творчих здібностей у учнів, тобто, чи проявляють вони творчу активність, чи спостерігаються у виконаних ними роботах характерні відмінності від робіт інших дітей, чи використовуються нестандартні підходи при роз'язанні задач.

На сонові опитування експертів нами були відібрані 46 учнів третього та четвертого класів. Наступним етапом роботи було вивчення у

дітей рівня розвитку окремих компонентів творчих здібностей, а саме – творчої уяви і інтелекту.

Дослідження передбачало використання 2 діагностичних методик:

1. Методика вивчення рівня розвитку творчої уяви («Вербальна фантазія», «Скульптура»).

2. Діагностика інтелекту – тест Гудінаф–Харріса.

Методика «Вербальна фантазія» [17] досліджується рівень розвитку творчої уяви дитини. Досліджуваному дається 1 хвилина на те, щоб придумати розповідь (історію, казку) про якусь живу істоту (людину, тварину) або якусь фантастичну, вигадану дитиною істоту. На розповідь дитині відводять 5 хвилин.

Розповідь досліджуваного оцінюється по 5-ти критеріям (від 0 до 2 балів за кожний):

1. Швидкість процесів уяви.
2. Незвичність, оригінальність образів.
3. Багатство фантазії.
4. Глибина і деталізованість образів.
5. Рівень захоплення, емоційність образів.

Методика «Скульптура» [15] використовуються для діагностики рівня розвитку у дитини творчої уяви. Досліджуваному пропонують набір пластиліну і завдання: за 5 хвилин змайструвати будь-який виріб, виліпивши його з пластиліну. Уява дитини оцінюється приблизно за тими ж параметрами, що й в методиці «Вербальна фантазія», від 0 до 10 балів:

- 0-1 бал ставиться дитині в тому випадку, якщо за відведений на виконання час (5 хв.) вона так і не змогла виконати завдання і зліпити хоча б деякі деталі задуманого;

- 2-3 бали дитина отримує тоді, коли вона придумала і виліпила з пластиліну щось достатньо просте, наприклад кульку, кубик, гілочку, кільце тощо;

- 4-5 балів дитина отримує в тому випадку, якщо вона зробила порівняно простий виріб, в якому є невелика кількість додаткових деталей (наприклад, повітряна кулька на нитці тощо);

- 6-7 балів дитині ставиться у тому випадку, якщо вона придумала щось незвичайне, але разом тим таке, що не відрізняється багатством уяви (наприклад, герой популярних мультфільмів тощо);

- 8-9 балів дитина отримує тоді, коли задум є достатньо оригінальним, але використана невелика кількість деталей (складних, невеликих за розміром, деталізованих елементів).

- 10 балів досліджуваний отримує тоді, якщо придумана ним річ досить оригінальна, детально відпрацьована і відрізняється хорошим художнім смаком (наприклад, такі коментарі «Цей колір сюди підходить...», «Я намагаюсь зробити всі деталі однаковими...» тощо).

Діагностика інтелекту проводилась за тестом Гудінаф-Харріс. Дитині видається аркуш білого паперу стандартного формату (А4) і один простий олівець (рекомендована м'якість грифеля НВ). Досліджуваного просять «як можна краще» намалювати людину. По ходу малювання коментарі не допускаються. Якщо дитина виконує малюнок чоловіка не в повний зріст, то їй пропонують зробити новий малюнок. Після завершення проводиться додаткова бесіда з дитиною, в якій уточнюються незрозумілі деталі і особливості зображення. Шкала ознак для оцінювання малюнка містить 73 пункти. За виконання кожного з них нараховується 1 бал, за невідповідність критерію – 0 балів. В результаті підраховується сумарна оцінка [16].

В силу проблем діагностики такі традиційні методи, як бесіди, опитувальники виявляються неефективними. Молодші школярі відчують складнощі, пов'язані з недостатнім умінням усвідомлювати, аналізувати, виражати словами свої проблеми. В такому випадку необхідно встановлювати довготривалий довірливий контакт, в ході якого стає можливим вільне, відверте обговорення конкретних переживань

дитини. Таким чином, не маючи необхідних умов для тривалого контакту, доводиться використовувати графічні методи дослідження.

Дані методики («Вербальна фантазія», «Скульптура», малюнковий тест Гудінаф-Харріса), на нашу думку, є вдалими для проведення магістерського дослідження. Дітей молодшого шкільного віку достатньо важко зацікавити простими опитувальниками, тому проєктивний метод, в якому основу складає творча, художня діяльність є найефективнішим. Тим більше, що в малюнку або іншому виді художньої праці дитина може найповніше себе розкрити. Це, в свою чергу, усуває ефект соціальної бажаності.

Для виявлення статистичного зв'язку між отриманими результатами, нами використовувався один із методів математичної статистики, а саме коефіцієнт кореляції Пірсона.

2.2. Процедура дослідження психологічного портрету обдарованої особистості школяра

Відповідно до мети, гіпотези дослідження, а також поставлених завдань дослідження та з метою емпіричного підтвердження теоретичної моделі розвитку творчих здібностей та обдарованості дітей молодшого шкільного віку було проведено емпіричне дослідження, яке реалізовувалося поетапно.

Перший етап. Передбачав низку підготовчих дій, а саме: розробку процедури проведення дослідження; підбір та підготовка необхідного психодіагностичного інструментарію, спрямованих на вивчення розвитку творчої уяви молодших школярів, а також їх інтелектуального розвитку.

До групи досліджувальних увійшли 46 творчо обдарованих учнів молодшого шкільного віку (3-4 класи). Критерієм їх відбору послуговували значні досягнення в різних творчих активностях. Експертами відбору послуговували: вчитель початкових класів, керівники проєктів, позакласних гуртків та факультативів.

Другий етап передбачає здійснення емпіричного дослідження розвитку творчих здібностей та обдарованості молодших школярів. Нами була застосована методика вивчення рівня розвитку творчої уяви «Вербальна фантазія» і «Скульптура» та методика діагностики інтелекту тест Гудінаф-Харріса. З метою здійснення кількісної та якісної обробки результатів були застосовані методи статистичної обробки даних, а саме методи описової статистики: знаходження рівнів вираженості ознаки у відсотках, середнє арифметичне значення, а також лінійний кореляційний аналіз Пірсона.

Третій етап передбачає впровадження програми розвитку творчих здібностей молодших школярів. Підбірка завдань та вправ зроблена таким чином, щоб оптимізувати умови навчання школярів молодших класів з метою розвитку їх творчих здібностей; використання ігрових вправ під час прогулянок з дітьми, на класних годинах, уроках образотворчого мистецтва.

Завданнями Програми є:

1. Розвивати логічне мислення учнів.
2. За допомогою підібраних завдань сприяти розвитку у молодшого школяра психічних механізмів – пам'яті, уваги, уяви, логічного мислення, які лежать в основі творчих здібностей учнів.
3. Розроблена програма повинна містити такі завдання, які б могли бути застосовані в початково-виховному процесі як тренувальні вправи з певним дидактичним навантаженням:
  - на уроках математики для вдосконалення обчислювальних навичок;
  - на уроках мови і літератури з метою розширення словникового запасу, узагальнення знань про частини мови, їх граматичні ознаки тощо.
4. Розробити програму і підібрати вправи, які є відповідними до теми нашого дослідження.

5. Підібрати систему задвань на розвиток творчих здібностей молодших школярів, посилену для дітей даної вікової категорії.

Розвивальна програма є комплексною та передбачає участь творчих школярів в групових та індивідуальних заняттях.

Критерії формування досліджуваних груп – схильність до творчості, прояв творчих здібностей на різних рівнях їх розвитку, досягнення в різних сферах діяльності та особисте бажання школярів взяти участь у дослідженні.

Четвертий етап передбачає здійснення кореляційного аналізу досліджувального явища, формуються висновків про розвиток творчих здібностей як про процес (часовий розріз порівняння результатів дослідження) та результат (вивчення ефективності розвивальної програми).

Дослідження проводилося впродовж 2022 року на базі закладів загальної середньої освіти м. Житомира та Житомирської області: Житомирської міської гуманітарної гімназії №23 ім. М. Очерета, Житомирського міського колегіуму та Новогуївинської гімназії. До вибірки ввійшли 46 творчо обдарованих учнів молодшого шкільного віку (3-4 класи).

Висновки до розділу 2

На основі теоретичного аналізу проблеми розвитку творчих здібностей ми вибрали наступні діагностичні методики: методика для дослідження творчої уяви як компоненту творчих здібностей («Вербальна фантазія», «Скульптура») та діагностика рівня інтелектуального розвитку дітей молодшого шкільного віку – тест Гудінаффа-Харріса.

Для виявлення статистичного зв'язку між отриманими результатами нами використовувався метод знаходження коефіцієнта кореляції Пірсона.

Нами було сплановано програма дослідження творчих здібностей та обдарованості учнів молодшої школи, визначено вибірку та бази проведення дослідження.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

3.1. Результати дослідження творчої уяви дітей молодшого шкільного віку

Дослідження творчої уяви дітей молодшого шкільного віку здійснювалося шляхом дослідження вербальної фантазії та створення креативних, оригінальних образів.

1. Методика «Вербальна фантазія»

Після проведення методики «Вербальна фантазія», нами були отримані наступні результати:

- 12 (26%) осіб мають дуже високий рівень розвитку уяви (бал за виконання завдання становить 10 балів): розповіді є змістовними, оригінальними, образи є емоційно забарвленими, у сюжеті задіяно декілька героїв;

- 12 (26%) осіб мають високий рівень розвитку уяви (по 8 балів за виконання завдання): розповіді є змістовними, емоційно забарвленими, у більшості досліджуваних використані оригінальні образи, незвичні герої (наприклад, розповіді «Космонавти», «Жар-птиця»);

- 22 (48%) осіб мають середній рівень розвитку уяви, а саме 6 осіб отримали по 7 балів, 2 досліджуваних – 6 балів, 14 учнів – по 5 балів за виконання завдання. Розповіді цієї групи досліджуваних є простими, банальними, не відрізняються різноманітністю та емоційною забарвленістю образів, у деяких досліджуваних розповіді є короткими і незмістовними.

Графічне зображення отриманих результатів представлено на рис. 3.1.

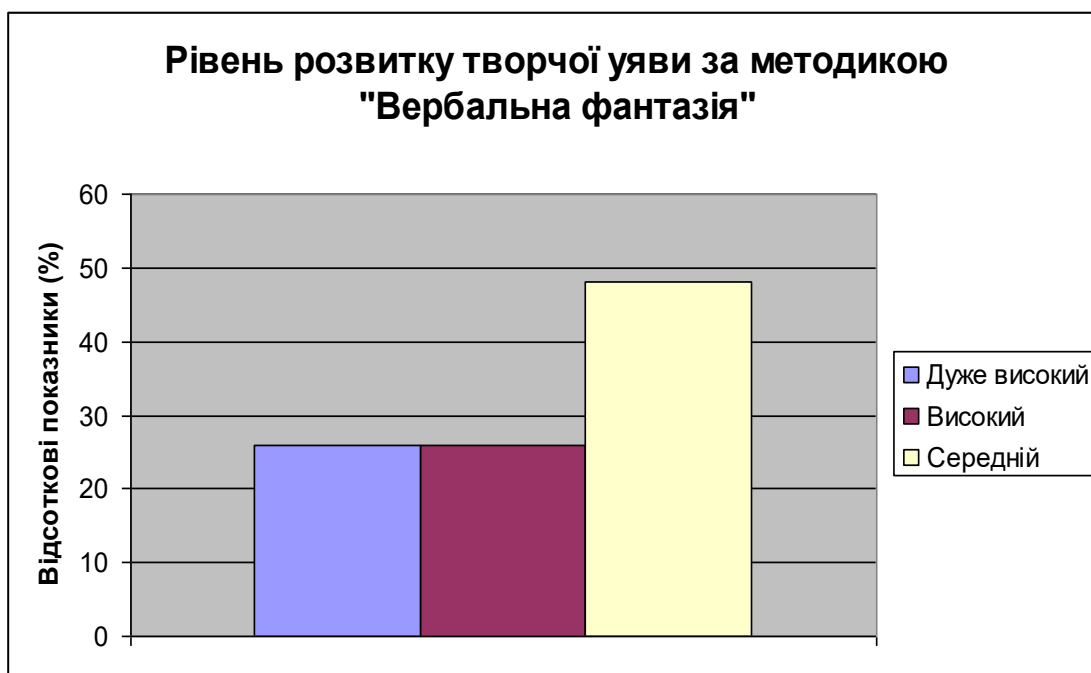

Рис. 3.1. Рівень розвитку творчої уяви за методикою «Вербальна фантазія»

2. Методика «Скульптура»

У ході проведення дослідження нами були отримані наступні результати:

- 4 (9%) досліджуваних мають дуже високий рівень розвитку уяви (10 балів): змайстровані скульптурки є оригінальними, яскравими, з використанням великої кількості дрібних деталей та широкою кольором гами;

- 12 (26%) досліджуваних мають високий рівень розвитку уяви (8-9 балів): вироби є оригінальними, але детально не продуманими (наприклад, виліплені сонце і хмари, але сонце зображено без променів, виліплена квітка має стебло, пелюстки, але немає листочків на стеблі);

- 6 (13%) досліджуваних мають середній рівень розвитку уяви (6-7 балів): вироби цієї групи досліджуваних є оригінальними, але не охайними, з використанням невеликої кількості кольорів та дрібних деталей (наприклад, скульптура kota на дивані – у зображенні kota присутні голова, тулуб, хвіст, але немає лап та вух);

- 18 (39%) досліджуваних мають рівень розвитку уяви нижче середнього (4-5 балів): вироби цієї групи досліджуваних не є оригінальними, але виконані охайно, з використанням 2-3 дрібних деталей;

- 6 (13%) досліджуваних мають низький рівень розвитку уяви (по 3 бали за виконання завдання): вироби є простими, не оригінальними, без використання дрібних деталей, деякі з них є незавершеними.

Графічне зображення отриманих результатів представлено на рис.3.2.

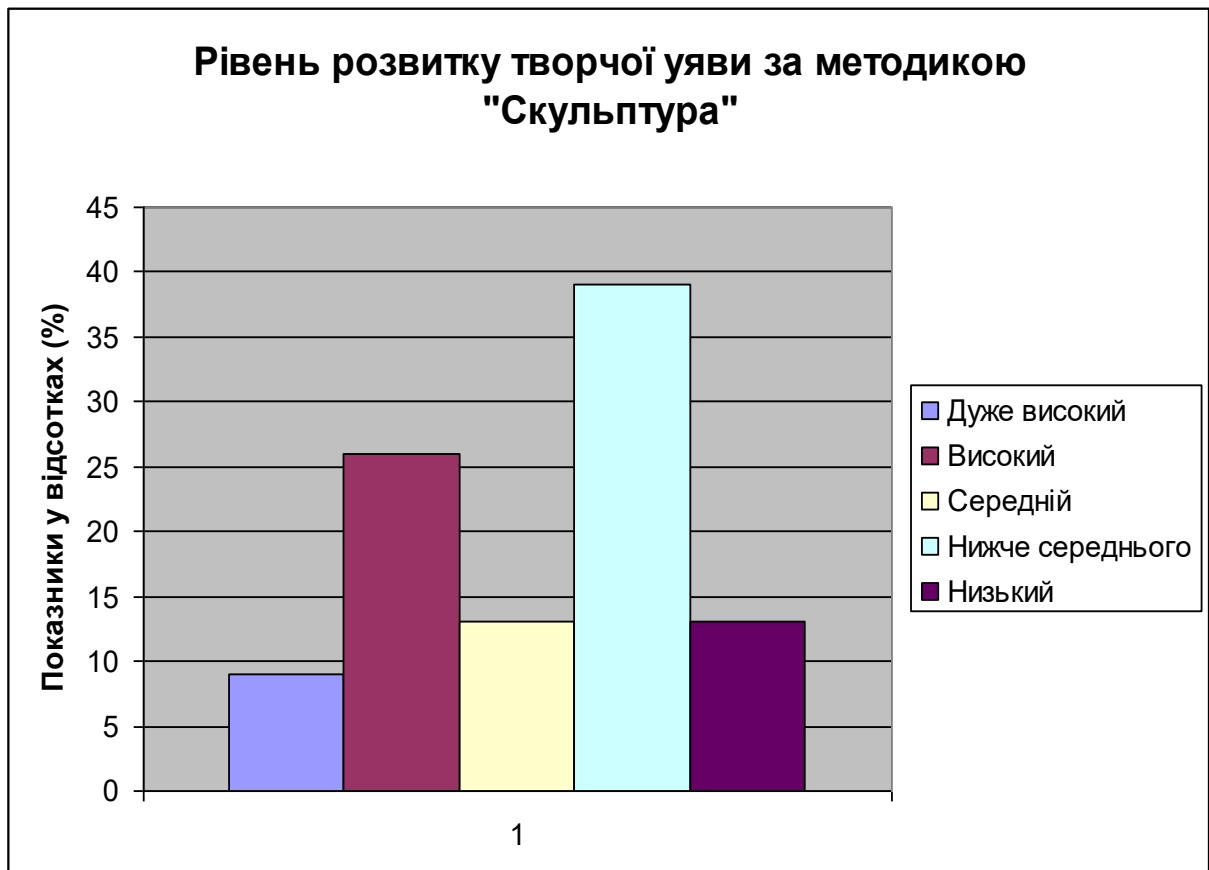

Рис. 3.2. Рівень розвитку творчої уяви за методикою «Скульптура»

3. Загальний показник рівня сформованості творчої уяви

Провівши дослідження за двома методиками («Вербальна фантазія», «Скульптура») ми вивели загальний показник рівня сформованості

творчої уяви. Таким показником є середнє арифметичне отриманих результатів. Отже, результати виявились такими:

- 12 досліджуваних (26 %) отримали бали в діапазоні від 8 до 10, що вказує на дуже високий рівень розвитку творчої уяви;
- 24 (52%) досліджуваних отримали від 6 до 7,5 балів – рівень розвитку творчої уяви є високим;
- 10 досліджуваних (22%) отримали від 4,5 до 5,5 балів, що вказує на середній рівень розвитку творчої уяви.

Графічне зображення отриманих результатів представлено на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Загальний показник рівня розвитку творчої уяви

Результати, отримані в ході проведення дослідження, вказують на те, що загальний рівень розвитку творчої уяви у більшості досліджуваних є достатньо високим (78%). У меншій частини досліджуваних показники розвитку творчої уяви є середніми (22%).

Розвиток творчої уяви відіграє велику роль у рівні прояву творчості дітей. Так, високі показники притаманні тим дітям, які проявляють творчість і докладають більших зусиль для того, що створені ними образи були оригінальними і відрізнялись від інших своєю цікавістю та складністю.

Проведене дослідження дало нам змогу визначити рівень сформованості творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку. На основі отриманих результатів досліджувані були поділені на дві групи:

- I група – досліджувані з достатньо високим рівнем розвитку творчих здібностей;
- II група – досліджувані з середнім рівнем розвитку творчих здібностей.

Проводячи опис результатів дослідження, велику увагу ми приділяли оригінальності та продуманості створених досліджуваними образів. Окремо виділяли деталі, які не повторювались в інших роботах.

Оцінці підлягали не лише оригінальність і продуманість створених образів, а і їх правильність. Наприклад, якщо розповідь або скульптура досліджуваного мали загадковий, абстрактний характер, необхідно було вяснити, що саме зображено і чи відповідає воно логіці. Також до уваги брались відсутність або, навпаки, наявність зайвих деталей – дитина повинна була пояснити, чому виконано саме так, а не інакше. Якщо дитина могла дати раціональне пояснення, то відповідні відмінності у роботі зараховувались і позитивно відображались на оцінці. Відсутність пояснення сприймалось як неусвідомлення дитиною створеного образу, неправильність його інтерпретації, що давало підстави для відповідного висновку стосовно рівня розвитку творчих здібностей досліджуваного.

Досліджуючи рівень розвитку творчих здібностей, ми намагались повною мірою описати те, що виконували діти, дати найбільш широкую характеристику створеним образам, врахувати всі деталі.

3.2. Результати дослідження інтелектуального розвитку молодших школярів

Кількісний аналіз результатів за методикою дослідження розумового розвитку.

Для дослідження рівня розумового розвитку учнів 3 та 4-го класів нами використовувалась проєктивна методика, яка заключається у малюванні фігури чоловіка. Під час обробки результатів велика увага приділяється деталям малюнка. Всього оцінці підлягає 73 структурних елементи. Для дітей віком 9-10 років максимально необхідна кількість співпадань повинна становити 36-38. У такому випадку дослідник робить висновок про 100% розвитку інтелекту. За кожне співпадання нараховується 1 бал.

Після проведення методики були отримані наступні результати:

- I група досліджуваних (26 осіб – 56%) мають високий рівень інтелектуального розвитку: діапазон отриманих балів складає 30-37. Фігури, зображені досліджуваними цієї групи, точно відтворюють образ чоловіка, присутні всі деталі одягу, витримані всі пропорції (розміри тулуба, голови, кінцівок, елементів обличчя є пропорційними);

- II група досліджуваних отримала бали в діапазоні 20-27 (20 осіб – 44%), що вказує на середній рівень інтелектуального розвитку. Зображені фігури нагадують образ чоловіка, але деякі елементи є непропорційними (занадто велика голова, дуже довгі або, навпаки, короткі руки, неясно зображені елементи обличчя).

Графічне зображення отриманих результатів представлено на рис.3.4.

На основі опитування експертів нами була вибрана група дітей, яким притаманні творчі здібності. За результатами дослідження рівня розвитку інтелекту та творчої уяви, досліджувані були розподілені на 4 групи за наступним принципом: I група – досліджувані з високим рівнем інтелекту та творчої уяви; II група – досліджувані з середнім рівнем

інтелекту і високим творчої уяви; III група – з високим рівнем інтелекту і середнім творчої уяви; IV група – досліджувані з середнім рівнем інтелекту і творчої уяви.

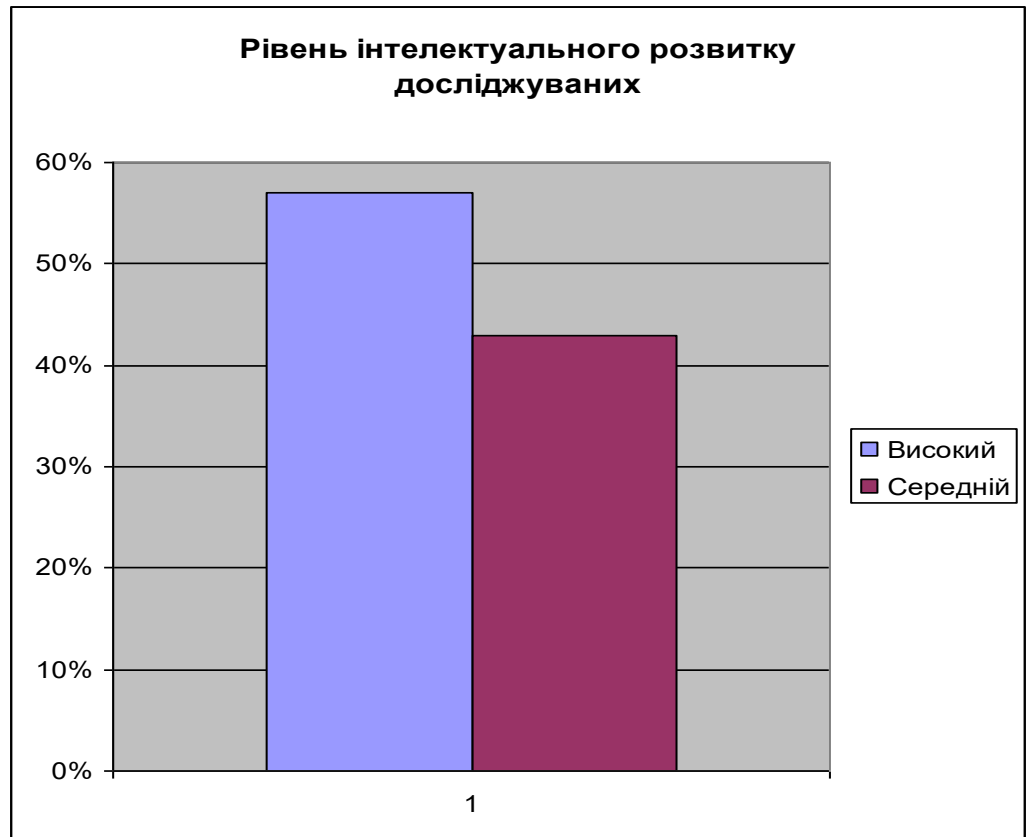

Рис. 3.4. Рівень інтелектуального розвитку досліджуваних

Наступним кроком було порівняння результатів розвитку інтелекту і творчої уяви. Були використані такі умовні позначення: ВВ – високий рівень розвитку інтелекту і творчої уяви; СВ – середній показник інтелекту і високий показник розвитку творчої уяви; ВС – Високий рівень інтелекту і середній розвитку творчої уяви; СС – середні показники інтелекту і творчої уяви. Отже, у кількісному і відсотковому співвідношенні отримали наступні показники: ВВ – 22 досліджуваних (48%); СВ – 14 досліджуваних (31%); ВС – 4 досліджуваних (8%); СС – 6 досліджуваних (13%).

Графічне зображення отриманих результатів представлено на рис. 3.5.

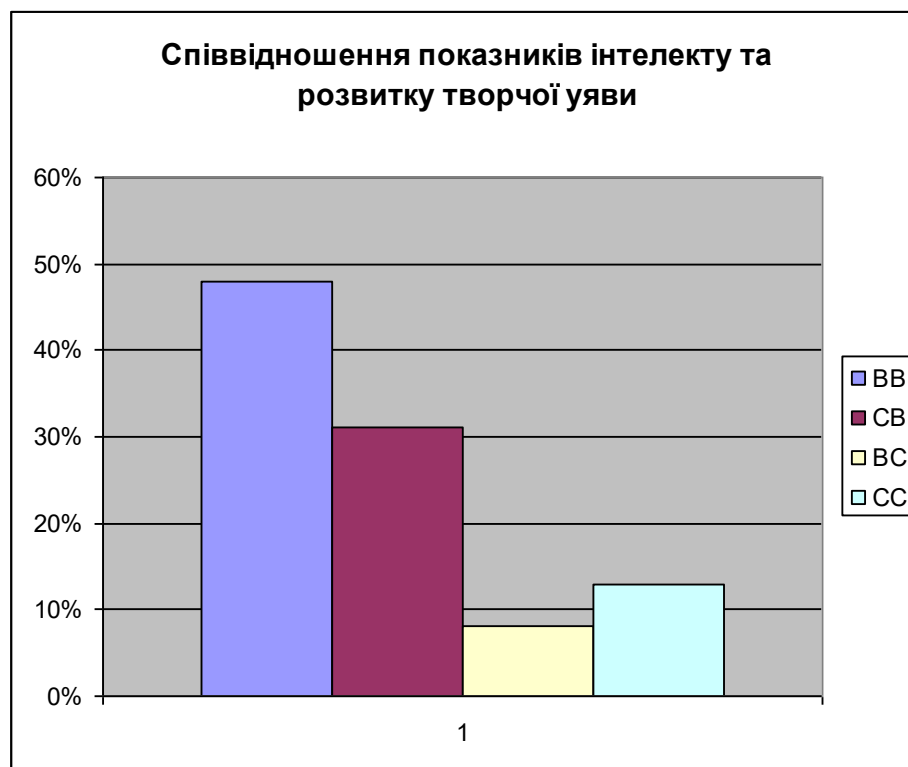

Рис. 3.5. Співвідношення показників інтелекту та рівня розвитку творчої уяви

Отже, як бачимо, у більшості досліджуваних переважає високий рівень розвитку інтелекту і творчої уяви (48%). У меншій частини досліджуваних (31%) показники інтелекту є середніми, але вони мають високі показники розвитку творчої уяви. Із середніми показниками розвитку творчої уяви у нас лише 10 досліджуваних (21%), четверо з яких (8%) мають високий інтелект, а шестеро (13%) – низький.

Охарактеризуємо особливості досліджуваних кожної з отриманих груп:

1. Група досліджуваних з високими показниками інтелекту і творчих здібностей (BB). Досліджуваним притаманні високий рівень сформованості загальнопізнавальних умінь (вміння порівнювати, аналізувати, виділяти головне, доводити власну думку, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, синтезувати, творчо використовувати отримані знання) та навичок, високий рівень сформованості творчої уяви,

фантазії, наявність великого соціального досвіду, високий рівень пізнання навколишньої дійсності.

2. Група досліджуваних з середніми показниками інтелектуальності та високими розвитку творчої уяви (СВ). Досліджувані даної групи характеризуються середнім рівнем сформованості загальнопізнавальних умінь і навичок, аналіз і синтез можуть здійснювати і нескладних ситуаціях, у простому – виділяти головне, другорядне, порівнювати. Але дослідження творчої уяви показали наступне: досліджуваним притаманні високий рівень розвитку творчої уяви, фантазії, вони мають великий соціальний досвід та ґрунтовні знання предметів оточуючого середовища.

3. Група досліджуваних з високим рівнем інтелектуального розвитку і середнім рівнем розвитку творчої уяви (ВС). Досліджуваним притаманний високий рівень сформованості як загальнопізнавальних умінь і навичок, так і наявність великого соціального досвіду, знань навколишнього середовища, але невисокий рівень розвитку творчості, фантазії. Досліджувані легко можуть творчо використовувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та синтезувати лише ті знання, які мають для них практичне значення і які використовуються ними у повсякденному житті.

4. Група досліджуваних з середніми показниками розвитку інтелекту і творчої уяви (СС). Досліджувані даної групи мають середній рівень сформованості загальнопізнавальних умінь та навичок. Вони також мають великий соціальний досвід, але не вміють правильно використовувати отримані знання, порівняти, синтезувати їх, виділити причинно-наслідкові зв'язки, проявляти фантазію, викладати власні думки.

З метою перевірки статистичної значимості отриманих результатів нами використовувався метод пошуку кореляційного зв'язку між змінними за формулою Пірсона (див. додаток А).

Показник коефіцієнта кореляції для нашої вибірки становить 0,43. Відповідно до області значень коефіцієнта r , прослідковується слабкий прямий зв'язок (для r близько +0,50). Таким чином можемо говорити про те, що зв'язок між рівнем розвитку творчої уяви і інтелекту досліджуваних існує.

Отже, узагальнюючи отримані результати, зазначемо, що дітям з творчими здібностями притаманний симптомокомплекс:

- не нижче середнього рівня розвиток інтелекту та творчої уяви;
- інтелект та творча уява взаємопов'язані; на рівні кореляції цей зв'язок низький, але він існує.

Отримані результати вказують на необхідність розробки напрямків подальшого дослідження проблеми. А саме:

- вивчення особливостей розумового розвитку дітей молодшого шкільного віку;
- врахування факторів, що впливають на цей розвиток;
- проведення дослідження з приводу виявлення нахилів дитини у певному виді творчої діяльності;
- проведення розвивальних програм і повторні дослідження рівня інтелекту та розвитку творчих здібностей.

3.3. Програма розвитку творчих здібностей молодших школярів

Результати чисельних психологічних досліджень [1; 2; 4; 6; 7; 11; 13; 19; 24; 25; 29; 31; 40; 46; 47; 54], показали що розвиток творчих здібностей варто розпочинати з ранніх років, при тому враховувати наявні схильності та інтереси дитини. Чим раніше ми починаємо розвиток здібностей, тим більше є в них шанси на їх розкриття.

Останнім часом дослідники більше уваги приділяють створенням спеціальних програм та розробок спрямованим на вивчення та розвиток обдарованості, дитячої творчості, їх творчого потенціалу [39]. В психології творчості поряд з базовими поняттями «обдарованість»,

«здібності», «талант» починає вживатися нове поняття – «творчий потенціал», що, як вказують вчені [73, с. 49] поєднує «потенційні здібності» дитини та рівень їх актуального розвитку. Говорячи про психологічну структуру творчого потенціалу, ми вказуємо, що вона характеризується різними рівнями виявлення загальної обдарованості, а також творчими можливостями дитини. Така структура має багато спільного з основними структурними елементами, які вчені виділяють в творчості, обдарованості, творчого розвитку дитини.

Аналіз досліджень творчого мислення дітей дошкільного віку [73] та власне наші дослідження описані в параграфі 3.1 та 3.2 показали можливість виявлення характеристик творчого потенціалу, показниками якого є кількісні та якісні складові творчої діяльності, а саме: продуктивність творчої діяльності, оригінальність, гнучкість мислення, поліваріативність в творчій роботі. Високий творчий потенціал обумовлений високим розвитком творчого мислення та творчої уяви.

У дослідженнях дитячої творчості «дітей характеризують за такими особливостями виявлення їхніх інтелектуальних і творчих здібностей:

- висока пізнавальна активність;
- допитливість, прагнення створити нове;
- виявлення самостійності в розв'язанні нових завдань, у пошуку оригінальних рішень;
- швидкість засвоєння нової інформації, висока швидкість перебігу розумових процесів;
- схильність до широкодіапазонного використання своїх знань, порівняно швидше опанування умінь, навичок, прийомів;
- фантазування, схильність до творчої інтерпретації» [59, с. 126].

А. Матюшкін розглядає творчі здібності як «загальну психологічну передумову творчого розвитку і становлення творчої особистості, і визначає основні структурні компоненти розвитку творчих здібностей» [39, с. 103]. До них належать:

- домінуюча роль пізнавальної мотивації;
- дослідницька творча активність, що виражається у виявленні нового, постановці і вирішенні проблем;
- можливість генерування оригінальних рішень;
- прогнозування і передбачення;
- здатність до створення ідеальних еталонів, що розвивають високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки [39, с. 103].

Звідси, здійснюючи підбір вправ на розвиток творчих здібностей та розробляючи програму розвитку творчого потенціалу обдарованої дитини, варто враховувати умови розвитку особистості дитини. Такими умовами є зовнішні та внутрішні умови розвитку школяра. Система внутрішніх передбачає природні задатки, особистісні властивості такі як: пізнавальний інтерес, схильність до творчості, спонтанність, допитливість, пошукова активність, розвинута творча фантазія та уява. Зовнішніми є соціальне оточення дитини, процес навчання та виховання, а також на скільки в цих умовах є можливе створення умов для творчого розвитку їх здібностей, стимулювання їх творчої активності [2].

На думку М. Лодьяков ядром творчості у молодшому шкільному віці є пошукова діяльність. Саме в ній проявляється природна допитливість дитини, активність та творча трансформація дитиною набутих нових знань і досвіду. А тому розкриття творчого потенціалу в молодшому шкільному віці можливе за умови створення дорослими, вчителями й вихователями проблемних ситуацій, які є посилюючими для дітей у вирішенні поставлених творчих завдань, формуванні в дитини досвіду аналізу та пошуку, внаслідок якого в неї активно розвивається уява і творчість [74].

На основі вивчення та аналізу теоретичного матеріалу, проведеного емпіричного дослідження і отриманих результатів, ми зробили спробу розробити програму, спрямовану на розвиток творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку.

Вивчення педагогічної спадщини видатного педагога В.О.Сухомлинського дало змогу визначити, що він «запропонував свою власну систему умов уроків, які сприяли б розвитку у учнів творчих здібностей і гнучкості мислення:

- висока ерудиція педагога;
- управління мисленням учнів має починатися ще до уроку;
- необхідність підготовки не до уроку, а одразу до кількох, тобто до системи уроків;
- окрема увага має приділятися безпосередній організації розумової діяльності на уроці;
- дбання про розвиток мислення школярів на уроці потребує особливостей перебігу у них психічних процесів, зокрема процесу мислення;
- емоціне забарвлення уроку полегшує пізнавальну діяльність, сприяє розвитку їхнього мислення;
- мислення, на думку В.О. Сухомлинського, процес суто індивідуальний» [72, с. 126].

Безумовно, такі уроки повинні бути впроваджені на всіх етапах навчання в середній школі. Але в даному випадку нас цікавить саме молодший шкільний вік, який багато дослідників вважають сенситивним для розвитку творчих здібностей. Тому метою розробки нашої програми є оптимізація умов навчання школярів молодших класів з метою розвитку їх творчих здібностей.

У даній програмі ми ставимо перед собою наступні завдання:

1. Розвивати творче мислення учнів молодшого шкільного віку.
2. За допомогою підібраних завдань сприяти розвитку у молодшого школяра психічних механізмів – пам'яті, уваги, творчої уяви, логічного та гнучкого мислення, які лежать в основі творчих здібностей учнів.

3. Розроблена програма повинна містити такі завдання, які б могли бути застосовані в початково-виховному процесі як тренувальні вправи з певним дидактичним навантаженням:

- на уроках математики для вдосконалення обчислювальних навичок;

- на уроках мови і літератури з метою розширення словникового запасу, узагальнення знань про частини мови, їх граматичні ознаки тощо.

4. Розробити програму і підібрати вправи, які є відповідними до теми нашого дослідження.

5. Підібрати систему завдань на розвиток творчих здібностей молодших школярів, посилену для дітей даної вікової категорії.

Усі завдання розвивальної програми (див. додаток Б), розраховані на творчо-пошукову діяльність учнів, оригінальний, креативний підхід та творче застосування набутих на уроках знань і вмінь.

Систематичне використання запропонованих завдань допоможе вчителю розвинути у кожного учня гнучкість мислення, навчити кожну дитину логічно розмірковувати, нестандартно підходити до розв'язання проблем, самостійно робити висновки, знаходити оригінальні рішення.

Повний текст програми разом із прикладами і поясненнями завдань, стимульним матеріалом до них, подано у додатку до магістерської роботи.

Так як вправи, запропоновані в нашій програмі, повинні бути включені у зміст уроків, то ми спирались, при їх підборі і розробці, в першу чергу, на основні принципів дидактики:

- принцип науковості – базується на закономірному зв'язку між змістом розвивальної програми і навчальним предметом;

- принцип історизму, філософічності – розглядається як осмислений пошук шляхів розвитку дитини; поєднання емпіричних (спостереження, експеримент, дослід) і теоретичних (абстракція, порівняння,

узагальнення, класифікація тощо) методів дослідження, статистичний аналіз;

- принцип розвитку – передбачає створення умов для психологічного та особистісного зростання дитини;

- принцип самоактивності й саморегуляції формує здатність до критичності й самокритичності прийняття самостійних рішень;

- принцип модульності – визначає пошук шляхів структурування навчального матеріалу з урахуванням критеріїв чіткості визначення дидактичних цілей та досягнень учня;

- принцип наступності (неперервності) передбачає охоплення всіх ланок (початкова, основна, старша) закладів середньої освіти; вибір змісту, форм та методів навчання відповідно до вікових особливостей учнів;

- принцип моделювання – дозволяє учневі усвідомлювати та передбачати свої можливі результати та досягнення;

- принцип практичної спрямованості – визначає зміст навчально-методичних матеріалів та навчально-виховного процесу; формування навичок до самостійного аналізу життєвих ситуацій, вміння приймати обдумані рішення, робити відповідальний вибір, при цьому оцінюючи наслідки та беручи відповідальність за свої вчинки в майбутньому.

В нашій програмі запропоновані різні вправи, завдання творчого, пошукового і проблематичного характеру, які можуть бути використані як додаткові компоненти на заняттях з різних предметів. Більше уваги приділялось тим завданням, які сприяють рівню розвитку творчих здібностей учнів. При цьому всіляко повинна заохочуватись і підтримуватись творча самостійність школярів, оригінальність, нестандартність у способах роз'язання завдань. Також дуже важливим є створення в ході навчального процесу сприятливої для розвитку творчої особистості атмосфери, головними принципами якої були визначені такі:

- принцип діалогічного навчання (проведення занять у вигляді дискусій, обговорень, під час яких діти можуть висловлювати свої думки; урок повинен нагадувати діалог між вчителем і учнями);

- принцип партнерства (під цим принципом у даному аспекті розуміється допомога учневі у виконанні завдання, залучення інших учнів у процес знаходження підходів до розв'язання задачі);

- принцип радісного навчання (навчальний процес повинен приносити задоволення учневі; від уроку дитина повинна не лише очікувати, але й отримувати позитивні емоції – стимули для подальшого вдосконалення своїх знань і умінь);

- принцип активного включення кожного учня в навчальний процес (урок має бути побудований так, щоб кожен учень зміг виконати рівноцінне з іншими завдання, отримати виснажливе обґрунтування його рішення, мав змогу виправити допущені помилки).

До основних форм проведення занять ми відносимо наступні:

- використання окремих елементів програми на уроках мови і математики;

- проведення усного рахунку, коротких проміжних диктантів;

- на заняттях з фізичної культури окрім виконання планових фізичних навантажень діти можуть грати в ігри, які описані в програмі розвитку творчих здібностей.

Проблема розвитку творчих здібностей є однією з актуальних проблем навчання і виховання дітей. У молодшому шкільному віці, коли діти починають опановувати навчальну діяльність, підтримати і підвищити розвиток творчих здібностей простіше, ніж тоді, коли дитина переходить у старші класи.

Перед педагогами і психологами загальноосвітніх середніх навчальних закладів постає проблемне питання: як організувати процес навчання у початковій школі так, щоб учні засвоювали шкільну програму і воодночас розвивались творчо?

У нашій роботі ми вивчали особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку. Ми також показали, що високі показники розвитку інтелекту і творчості не обов'язково є взаємопов'язаними. Досліджувані, які отримали середні бали за виконання завдань на визначення рівня розвитку інтелекту, з творчими завданнями справились набагато краще і отримали високі оцінки (рівні «дуже високий», «високий»).

Також на основі проведеного дослідження та опрацьованих наукових джерел нами були розроблені рекомендації для вчителів початкових класів і психологів загальноосвітніх закладів стосовно умов формування і прийомів підвищення рівня творчих здібностей молодших школярів. Серед них були виділені такі, як:

- самостійна робота учнів на заняттях;
- розв'язання творчих задач (цей прийом може використовуватись і вдома, але лише за умови, якщо дитина буде розв'язувати задачі самостійно);
- лабораторні роботи (діти мають змогу проявити отримані теоретичні знання на практиці).

Висновки до розділу 3

У третьому розділі проаналізовано психологічні особливості розвитку інтелекту та творчої уяви обдарованих школярів молодшому шкільного віку, розроблено програму розвитку творчих здібностей та обдарованості та подано результати її впровадження.

Проведене дослідження дозволило визначити рівень сформованості творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку, а отримані результати – виділити дві групи досліджуваних: I група – досліджувані з достатньо високим рівнем розвитку творчих здібностей та II група – досліджувані з середнім рівнем розвитку творчих здібностей.

В результаті здійсненого кількісного аналізу результатів за методикою дослідження розумового розвитку, було здійснено характеристику досліджувальних груп, а також дослідницькі матеріали дозволили зробити ряд висновків: обдаровані школярі мають не нижче середнього рівня розвиток інтелекту та творчої уяви; інтелект та творча уява взаємопов'язані (кореляційний зв'язок низький, але він існує).

Отримані результати дозволили визначити напрямки подальшого дослідження, а також стали основою для розробки та впровадження програми розвитку творчих здібностей молодших школярів.

ВИСНОВКИ

Дана магістерська робота присвячена дослідженню особливостей розвитку творчих здібностей та обдарованості дітей молодшого шкільного віку. Теоретико-методологічний огляд проблеми та емпіричне дослідження проблеми дало підстави для таких висновків:

1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку творчих здібностей дозволив розкрити сутність понять «здібності» та «творчі здібності». Здібності розглядаємо як структуру стійких індивідуально-психологічних особливостей особистості, які, актуалізуючись в конкретній діяльності, визначають якість виконання певної діяльності та впливають на її результативність. Під творчими здібностями розуміємо здатність людини до оригінального вирішення проблеми, яке, досягається за рахунок використання стратегій творчої діяльності. Творчі здібності є умовою успішного виконання творчої діяльності та є новаторським втіленням набутого досвіду.

Творчі здібності – загальний атрибут здібностей на їх вищому рівні розвитку, що забезпечує можливість отримання оригінального результату діяльності. Виникнення творчого компонента здібностей дозволяє особистості отримувати оригінальні результати в різних видах діяльності та уникати конкуренції за їх визнання оточенням.

На основі аналізу джерел ми змогли описати психолого-педагогічні особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку. Так, було встановлено:

- розвиток творчих здібностей та обдарованості особистості є неможливе без розвиненої інтелектуальної основи до них;
- для ефективного розвитку творчих здібностей рівень інтелектуального розвитку має бути вищим середнього;
- планомірне збільшення рівня інтелектуальності не відбивається безпосередньо на розвитку творчих здібностей, а скоріше є умовою до їх розвитку;

- дуже високий рівень інтелекту, як і недостатній, може заважати гармонійному розвитку творчих здібностей.

На основі теоретичного аналізу проблеми розвитку творчих здібностей було сплановано дослідження творчих здібностей та обдарованості учнів молодшої школи, обгрунтовано вибір діагностичних методів, визначення вибірки. Дослідження творчої уяви як компоненту творчих здібностей здійснювалося за допомогою проєктивних методів «Вербальна фантазія» та «Скульптура». Діагностика рівня інтелектуального розвитку дітей молодшого шкільного віку здійснювався за тестом Гудінаффа-Харріса. Виявлення статистичного зв'язку між отриманими результатами здійснювався за використанням методу знаходження коефіцієнта кореляції Пірсона.

2. Дослідження рівня творчої уяви дітей молодшого шкільного віку дало змогу розподілити всіх досліджуваних за трьома групами: з дуже високим, високим і середнім рівнями розвитку творчої уяви.

Вивчення рівня інтелекту досліджуваних дозволило отримати такі результати: високий рівень інтелекту мають 56% досліджуваних, середній – 44%. Співставивши ці показники, ми змогли зробити висновки, та виділити 4 групи досліджуваних об'єднаних за певними ознаками: I група (48%) досліджуваних мають високі показники інтелекту і розвитку творчої уяви; II група (31%) досліджуваних мають середні показники розвитку інтелекту і високі творчої уяви; III група (8%) досліджуваних мають високі показники розвитку інтелекту і середні творчої уяви; IV група (13%) досліджуваних мають середні показники розвитку інтелекту і творчої уяви.

Отримані нами результати вказують на те, що висунуте нами припущення про те, що у дітей молодшого шкільного віку творча уява та достатньо високий рівень розвитку інтелекту взаємопов'язані між собою, та входять як компоненти до загальної структури творчих здібностей та обдарованості, підтвердилось.

3. На основі отриманих результатів нами була розроблена спеціальна програма розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку. Відмінною характеристикою нашої програми є те, що вона спрямована на розвиток не лише творчих здібностей, а і на підвищення рівня загального інтелекту, розвитку пам'яті, уваги, уяви, мислення, мовлення. Також окремі компоненти програми можуть використовуватися під час проведення уроків математики, мови та літератури. Ігри, запропоновані в програмі, вдало можуть поєднуватися із рухливими вправами в процесі проведення занять з фізкультури або під час прогулянок класу на природі.

Перспективи подальших теоретичних та емпіричних досліджень вбачаємо у проведенні вивчення проблеми розвитку творчих здібностей дітей підліткового віку, розширення поняття психологічного портрету обдарованої особистості, детального вивчення структури творчих здібностей та обдарованості школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барко В.І. Розвиток здібностей і творчого потенціалу. *Обдарована дитина*. 2005. № 1. С. 27-29.
2. Барташнікова І.А., Барташников А.А. Учись играя. Тренінг інтелекту. Ігри і тести для дітей 5-7 лет. Харків: Фолио, 1997.
3. Барташніков О.О., Барташнікова І.А. Інтелектуальна ігротека. Тренування інтелектуальних і творчих здібностей дітей 6 років. Рівень І. Методичний посібник. Львів: Оксарт, 1996.
4. Барташнікова І.А., Барташніков О.О. Розвиток уяви та творчих здібностей у дітей 5-7 років. Тернопіль: Богдан, 1998. 88 с.
5. Богданова А., Борисов С. Складові творчості. *Психологічна підтримка творчості учня*. 2003. С. 104-110.
6. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности М: Международная педагогическая академия. 1995. 212 с.
7. Болтivecь Р.О. Психогієнічні чинники розвитку обдарованості. *Практична психологія та соціальна робота*. №10. 2005. С. 73-75.
8. Бондарчук О.І. , Бондарчук Л.І. Основи психології та педагогіки: Курс лекцій. К.: МАУП, 1999. 168 с.
9. Брушлинский А.В. Субъект, мышление, учение, воображение. Москва-Воронеж, 1996. 390 с.
10. Волкова Н.П.. Педагогіка: Посібник для студ. вищ. навч. закладів. К.: Вид-ий центр «Академія», 2001. 576 с.
11. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. М.: Просвещение, 1967. 92 с.
12. Гречуха І. А. Психосоціальні чинники розвитку літературно обдарованої особистості. *Humanitarium*. Переяслав-Хмельницький (Київ.

обл.); Ніжин (Чернігів. обл.): Лисенко М. М., 2018. Том. 41, Вип. 1: Психологія. С. 64-74. <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-41-1-64-74>

13. Гречуха І. А. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності. *Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія*. Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2020. С. 133-149. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30890>

14. Диагностика учебной деятельности и интеллектуального развития детей. Под ред. Венгера Л.А., Холмовского В.В. М.: Педагогика, 1978.

15. Диагностика дитини методика «Скульптура». Електронне джерело: <https://vseosvita.ua/library/diagnostika-ditini-metodika-skulptura-283109.html>

16. Диагностика інтелекту за допомогою теста Гудинаф-Харріса. Електронне джерело: <https://vseosvita.ua/library/diagnostika-intellekta-s-pomосу-testa-gudinaf-harrisa-24819.html>

17. Диагностика методика «Вербальна фантазія (мовна уява)». Електронне джерело: <https://vseosvita.ua/library/diagnostika-metodika-verbalna-fantazia-movna-uava-283218.html>

18. Дружинин В.Н. Психодиагностика общих способностей. М: Издательский центр «Академия», 1996.

19. Дьяченко О.М. Пути активизации воображения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1987. №1.

20. Дьяченко О.М., Веракса Н.Е. Чего на свете не бывает? М.: Знание, 1994.

21. Загальна психологія. За ред. О. В. Скрипченка. К., 1999. 425 с.

22. Захарова А.В., Боцманова М.Э. Как формировать самооценку школьника. *Начальная школа*. 1992. №3. С. 58-65.

23. Казаков В.Г., Кондратьева Л.Л. Психология: учебник для индустр.-пед. техникумов. М.: Высш. шк., 1989. 383 с.

24. Карпенко З.С., Савчин З.Я. Вивчення і розвиток уяви в дитячому віці: Навчально-методичний посібник. Коломия: Вік, 1996. 48 с.
25. Клименко В.В. Механізми розвитку творчості. *Обдарована дитина*. 2003. № 1. С. 2-11.
26. Ковалев А. Г. К вопросу о структуре способностей к изобразительной деятельности. *Проблемы способностей*. Под ред. В. Н. Мясищева. М. : Издательство АПН РСФСР, 1962. С. 68-75.
27. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Під ред. Л. М. Проколієнко; Упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.
28. Крутецкий В. А. Педагогические способности, их структура, диагностика, условия формирования и развития. М. : Прометей, 1991. 112 с.
29. Кульчицкая Е.И. Одарённость как психологическая проблема. *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. №7,8. С. 28-30; 14-15.
30. Кульчицкая Е.И., Моляко В.Л. Психологические вопросы выявления одаренности. К., 1992.
31. Лалека Ю.І., Герасимчук В.І., Шелян О.М. Основи психології та педагогіки: Навч.-мет. посібник. К.: вид-во Європейського університету, 2001. 164 с.
32. Лейтес Н.С. Возрастная одаренность школьников: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Изд. центр «Академия», 2001. 320 с.
33. Лейтес Н. С. Возрастная одарённость школьников. М.: Академия, 2001. 320 с.
34. Лук А.Н. Мышление и творчество. М.: Политиздат, 1976.
35. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. К.: Вища шк., 1998. 497 с.

36. Макарова Л.Л. Проблемна ситуація та гра як психологічні детермінанти розвитку пам'яті та мислення молодших школярів. Електронне джерело: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6517>

37. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 2000. 256 с.

38. Маслоу А. Самоактуализированные люди: исследование психологического здоровья. Киев: Silver, 2015. 70 с.

39. Матюшкин А.М. Творческая одаренность. *Общественные движения и социальная активность молодежи*. Материалы Всесоюзной научной конференции «Человек в системе общенаучных отношений». М., 1991. С. 149-159.

40. Матюшкин А.М., Сиск Д.А. Одаренные дети. *Вопросы психологии*. 1988. № 4. С. 88-97.

41. Мелик-Пашаев А.А. Педагогика искусства и творческие способности. М.: Знание, 1981.

42. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности. *Первые международные научные Ломовские чтения*. М., 1991. С. 102-104.

43. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Обдарована дитина*. 2002. № 4. С. 18-26.

44. Моляко В. А. Процесс творческой деятельности. *Материалы Вторых международных Костюковских чтений*. К., 1994.

45. Моляко В.А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности. К., 1991.

46. Москаленко В.В. Обдарованість і діяльність. *Практична психологія та соціальна робота*. №10. 2005. С. 76-77.

47. Настенко Н. Творча обдарованість учнів: характерні особливості. *Психологічна підтримка творчості учня*. 2003. С. 18-28.

48. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч. I. 352 с.
49. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. Наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 6 (30). Ч. II. 400 с.
50. Немов Р. С. Психологія: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. 3-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 640 с.
51. Немов Р.С. Психологія: В 3 кн. Кн. 3.: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 4-е изд. М.: ВЛАДОС, 2001. 632 с.
52. Немов Р.С. Психологія: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 кн. Кн. 2. 4-е изд. М.: гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 608 с.
53. Никитин Б.П. Развивающие игры. М.: Педагогика, 1981.
54. Одаренные дети: Пер. с англ. Общ. ред. Г. В. Бурмянской и В. М. Слущкого; М.: Прогресс, 1991. 376 с.
55. Основи психології: підручник. За загал. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. К.: Либідь, 1995. 632 с.
56. Панов В.И. Если одаренность – явление, то одаренные дети – это проблема. *Начальная школа: плюс-минус*. 2000. № 3. С. 58-65.
57. Петровский А.В. Предисловие к «Золотой розе: Психологии творчества» К.Г.Паустовского. М.: Педагогика, 1991.С. 3-7.
58. Платонов К. К. Проблемы способностей. М.: Наука, 1972. 312 с.
59. Платонов К.К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 252 с.

60. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогики. М.: «Педагогика», 1976. 280 с.
61. Порох Л. Щоб не згасав вогник обдарованості. *Рідна школа*. 2002. № 6. С. 67-69
62. Пригожин И.Н. От существующего к возникающему. М., 1985.
63. Проблемы психологии творчества. Вып. 3. М., 1986. 234 с.
64. Психолог на батьківських зборах. Упоряд. О. Плавник. К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. 112 с.
65. Психология одаренности детей и подростков: Учеб. пособие для студ. высш.и сред. пед. учеб. Заведения. Под ред. Н.С. Лейтеса. М.: изд. центр «Академия», 2000. 336 с.
66. Психология творчества. Под ред. Я.А. Пономарева. М.: Наука, 1990. 224 с.
67. Психологічна підтримка творчості учня. Упоряд. О. Плавник, В. Зоц. К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. 128 с.
68. Психологія: Підручник. За ред. Ю.Л. Трофімова. К.: Либідь, 2000. 558 с.
69. Романець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. 2-ге вид., доп. К.: Либідь, 2001. 288 с.
70. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Електронне джерело: <http://psylib.org.ua/books/rubin01/>
71. Сальська Л.О., Кондратенко Л.О. Феноменологічна сутність поняття «обдарованість». *Практична психологія та соціальна робота*. №10. 2005. С. 72-73.
72. Скалкова Я. Методология и методы педагог. исследования: Пер. с чешс. М.: Педагогика, 1989. 224 с.
73. Теплов Б. М. Избранные психологические труды: в 2 т. М.: Педагогика, 1985. Т. 1. 328 с.

74. Тесленко В. Системи виявлення, обліку та підтримки обдарованої дитини: Донецький варіант. *Рідна школа*. 2001. № 1. С. 67-70.
75. Тищенко С.П. Суб'єктивний підхід до вивчення проблеми розвитку здібностей: драматизм взаємодії внутрішнього і зовнішнього. *Практична психологія та соціальна робота*. №10. 2005. С. 75-76.
76. Фіцула М. М. Педагогіка: Навч. посібник для студент. вищ. педагогічн. закладів освіти. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. 544 с.
77. Хлібна О. Формування у студентів педколеджу готовності до роботи з обдарованими дітьми. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 1. С. 47-48.
78. Цап В.І. Діагностичні методики для роботи з обдарованими дітьми. *Практична психологія та соціальна робота*. №10. 2005. С. 77-82.
79. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. М. Знание, 1986. 80 с.
80. Юркевич В. Особистість і проблеми обдарованої дитини. *Завуч*. 2003. №17-18. С. 2-3.
81. Яланська С.П. Психологія творчості: навчальний посібник. Полтава : ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. 211 с.
82. Guilford J. P. New frontiers of testing in the discovery and development of human talent. *Seventh Annual Western Regional Conference on Testing Problems*. Los Angeles, 1958. P. 111–114.
83. Hoffman M. L. Affect and moral development. *New Directions for Child Development*. 1982(Jun.). № 16. P. 83-103.
84. Maslow A. H. *Toward a psychology of being* (2nd ed.). Princeton, NJ: Van Nostrand, 1968. 240 p.
85. Sternberg R. J., Lyubart T. I. The concept of creativity: perspectives and paradigms. *Handbook of Creativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. P. 3-15.

86. Taylor C. W. Various Approaches to and Definitions of Creativity. *The Nature of Creativity*. Sternberg R.J. (Ed.). Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. P. 99-124.

87. Torrance E. P. *The Search for Satori and Creativity*. Buffalo N.Y. : Creative Education Foundation, 1979. 219 p.